

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ

ΚΥΡΙΑΚΗ 13 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2003

ΠΑΛΙΑ ΚΑΛΛΙΘΕΑ

ΠΑΛΙΑ ΚΑΛΛΙΘΕΑ

Καλλιθέα, μια πόλη,
μια ιστορία

Τον **Θοδωρή Γ. Ψαλιδόπουλου**

Πολεοδομική ταυτότητα

Της **Μάρως Καρδαμίτση-Αδάμη**

Η κοινωνική σύνθεση

Της **Ευαγγελίας Γεωργιτσογιάννη**

Εκπαιδευτικά ιδρύματα

Τον **Σταύρου Ι. Αρβανιτόπουλου**

Ο Τύπος στην Καλλιθέα

Της **Ευαγγελίας Γεωργιτσογιάννη**

Σοφία Λασκαρίδου

Της **Αγγελικής Κουμετάκη-
Παπαδοπούλου**

Δύο οπίια, δύο ιστορίες

Τον **Αντών Κέπετση**

Η «Μονμάριτρη των Αθηνών»

Της **Βαρβάρας Κουταβά-Δεληβοριά**

Το Λιθογραφείο του «Φοίνικα»

Τον **Τάκη Βουλγαρίδη**

Εξώφυλλο

Η οικία Λασκαρίδου, ένα από τα τελευταία δείγματα αρχιτεκτονικής της παλιάς Καλλιθέας. Κτίσμα του 1884-'87, ανήκε στον δεύτερο οικιστή του προαστίου: Λάσκαρι Λασκαρίδη, συγγενή του Γ. Φιλάρτου, που φέρεται ως γενάρχη της Καλλιθέας (φωτ.: Κ. Λιόντης).

Υπεύθυνη «Επτά Ημερών»

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΡΑΪΟΥ

ΚΑΠΟΥ ΣΤΑ ΔΥΟ πρώτα χρόνια της τελευταίας δεκαετίας του 19ου αι., μόλις είχαν μονίμως εγκατασταθεί τέσσερις οικογένειες στην Καλλιθέα, ο Γεώργιος Φιλάρτος, ο πρώτος οικιστής, ζήτησε με αίτησή του στον Δήμο Αθηναίων ύδρευση από το Αδριάνειο Υδραγωγείο Αθηνών. Ο αρμόδιος υπάλληλος, παραλαμβάνοντας την αίτηση απόρησε:

— Πού ευρίσκεται αυτή η αρτισύστατος πολίχνη Καλλιθέα, ρώτησε δύσπιστα. Ανίδεος, άγνωστη περιοχή για τον υπάλληλό μας η Καλλιθέα, με την ισχύ που του έδινε η θέση του ή πιθανόν και ευθυνόφοβος, απέρριψε την αίτηση.

Ακαταμάχητη η δημοσιοϋπαλληλική νοοτροπία, πού να μπλέκουν οι άνθρωποι; Ωστόσο, αστοί, με κύρος στην εποχή τους, μπορούσαν να καταφύγουν, όπως συνήθως σήμερα, σε «υψηλά μέσα» παρακάμπτοντας τον δημοτικό υπάλλη-

λο. Αλλά ούτε αυτό έκαναν, ούτε άνοιξαν αρτεσιανό φρεάτιο, όπως τους συμβούλευε με τεχνική μελέτη ο αρχιτέκτων και υδραυλικός Παύλος Τσίλλερ, παρά με δικές τους δαπάνες έφεραν νερό στην Καλλιθέα με μολυβδοσωλήνες από τη... Δεξαμενή των Αθηνών.

Οι πρώτοι οικιστές της Καλλιθέας, τους οποίους οι Αθηναίοι χαρακτήριζαν ως «δραπέτας φρενοκομείου», ήταν επίλεκτα μέλη της αθη-

ναϊκής κοινωνίας, αστοί δηλαδή της εποχής, με δεσμούς συγγένειας μεταξύ τους και από τότε που ζήτησαν υδροδότηση, μεσολαμβάνουν μέχρι σήμερα περί τα 110 χρόνια. Η Καλλιθέα από οικισμός έγινε Κοινότητα, Δήμος στη συνέχεια με τη μαζική εγκατάσταση προσφύγων και στη διαρκώς μεταβαλλόμενη φυσιογνωμία της μέσα στον χρόνο, δύσκολα πλέον σήμερα αναγνωρίζονται τα παλιά της ίχνη. Ας τη θυμηθούμε με πώς ξεκίνησε και πώς ήταν άλλοτε.

Επιμέλεια αφιερώματος:

ΚΩΣΤΗΣ ΛΙΟΝΤΗΣ

ΚΑΛΛΙΘΕΑ

μια πόλη μια ιστορία

Τον **ΘΟΔΩΡΗ Γ. ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟΥ***

Η ΚΑΛΛΙΘΕΑ έχει γνωστή ιστορία εκατόν δεκαεπτά χρόνων. Αναγνωρίστηκε ως οικισμός με το Β.Δ. της 12ης Ιανουαρίου 1885 και ήταν ένας από τους πρώτους, έξω από το κέντρο της Αθήνας.

Σύμφωνα με τις απογραφές, η Καλλιθέα του 1885 αριθμούσε περίπου 140 κατοίκους, κυρίως αγρότες. Το 1900, αυξήθηκαν σε 500 και το 1907, σε 1.300. Στην περιοχή εκαλλιεργείτο κριθάρι για λογαριασμό της Εταιρείας Ιπποσιδηροδρόμων, υπήρχαν αμπε-

λώνες, ελαιώνες και καρποφόρα δένδρα.

Από δωρητήριο συμβόλαιο του 1843 –για την ανέγερση του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος– αποδεικνύεται η ύπαρξη υποτυπώδους συνοικισμού και πριν από το 1885. Άλλες μαρτυρίες αναφέρουν, εξάλλου, ότι πριν από τον σχηματισμό του οικισμού μόνιμος κάτοικος ήταν ο Παναγιώτης Ιωάννου ή Πανούσης από τη Θήβα «που έμενε σε μια καλύβα και φρόντιζε για τα σπαρτά». Το πρόσωπο αυτό φαίνεται πως αποδείχθηκε χρήσιμο για τη μικρή κοινωνία της πόλης, γι' αυτό και οι κάτοικοι λέγεται ότι τον αποκαλούσαν «ο Δήμαρχος».

▲ Σημερινή όψη της πλατείας Κύπρον. Ελικωνιάδων Μουσών αρχικά, πήρε διαδοχικά τα ονόματα: Βασιλίσσης Σοφίας, Δημοκρατίας, Τοόριστλ μεταπολεμικά, Ηρώων (Κύπρον), 21ης Απριλίου, Κύπρον σήμερα. Κάτι σηματοδοτούν και οι ονομασίες. Μαζί πάντως με την κεντρική πλατεία είναι οι μόνες που κρατήθηκαν από το αρχικό πολεοδομικό σχέδιο του 1884, που προέβλεπε ονολικά πέντε. Με την πάροδο του χρόνου η Καλλιθέα μειοασηματίστηκε σε αμιγώς αστική περιοχή. Οι πολυκατοικίες αντικατέστησαν τα παλαιά οικήματα και δύσκολα διακρίνονται πλέον τα ίχνη του αλλοινού προαστίου (φωτ.: Κ. Αιόντης).

► Εμπρός ο Ιππόδρομος και οι νότιες σήμερα περιοχές της Καλλιθέας με τις Τζιζιφιές ως τα παράλια, διαχωρίζονται από το Μοσχάτο με κάθετο όριο τον Πιλό, ενώ το Μοσχάτο οροθετείται από το Νέο Φάληρο με τον Κηφισό στο βάθος. Από ψηλά, σε κάτοψη το τοπίο διατηρεί ακόμη τον αγροτικό του χαρακτήρα, καθώς διαγράφονται καθαρά τα όρια των κτημάτων και η κατοίκηση παρουνσιάζεται αραιή, σαν να πετάς σήμερα πάνω από τον κάμπο της Βοιωτίας (φωτ.: Αρχείο Νίκου Φ. Πολίτη).

▲ 16 Μαρτίου 1940, λίγους μήνες πριν από την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου. Στιγμιότυπο από επιμνημόσυνη δέηση «υπέρ των εν πολέμοις πεσόντων», στην πλατεία Κύπρου. Δεξιά διακρίνεται ο δήμαρχος Ιωάννης Αραπάκης. Το 1933 η Καλλιθέα έγινε από κοινότητα δήμος. Στις εκλογές (Απρ. '34) ο γιατρός Ιωάννης Αραπάκης εκλέγεται πρώτος αιρετός δήμαρχος της πόλης (φωτ.: αρχείο Π. Αραπάκη).

▲ Το διάσημο στους Καλλιθεάτες ζαχαροπλαστικό του Κελέφα. Ο ιδιοκτήτης Ιωάννης Κελέφας (1898-1961), καταγόμενος από το χωριό Αμάραντο της Θεσσαλίας, ήρθε (1920) στην Καλλιθέα και αγοράζοντας από την οικογένεια Μενάνδρον κεντρικό οικόπεδο, άνοιξε (1922) το πρώτο ζαχαροπλαστικό στην περιοχή, το οποίο από νωρίς έγινε κέντρο ονάνθροισης λογίων και καλλιτεχνών. Αλλά και στην Κατοχή εκεί σονταντιούνταν τα μέλη διαφόρων οργανώσεων της Αντίστασης (φωτ.: αρχείο Γιώργου Κελέφα).

Από οικισμός προάστιο

Ο σχηματισμός του οικισμού της Καλλιθέας συμπίπτει χρονικά με το εκσυγχρονιστικό πείραμα του Χαριλάου Τρικούπη και αντιπροσωπεύει γνήσια την προσπάθεια μιας νέας και δυναμικής αστικής τάξης να διευρύνει την οικονομική, κοινωνική και πολιτική της επιρροή στη δημόσια ζωή της χώρας. Την πρωτοβουλία για τη δημιουργία της Καλλιθέας είχε η «Ανώνυμος Οικοδομική Εταιρεία», η οποία είχε ιδρυθεί το 1883 υπό την προεδρία του υποδιοικητή της Εθνικής Τραπέζης, Ευθυμίου Κεχαγιά, προσώπου συνδεδεμένου με την πολιτική του Χ. Τρικούπη. Αλλά μέλη της Εταιρείας ήσαν ο ταγματάρχης Αναστάσιος Θεοφίλας, ο εμποροκτηματίας Παύλος Τσόγλας, ο Μιχαήλ Σεβαστός, οι Κωνσταντίνος και Αριστέιδης Γιαννόπουλος και ο καθηγητής Στέφανος Στρέιτ.

Το πρώτο εγχείρημα της Εταιρείας να δημιουργήσει οικισμό δεν στέφθηκε ωστόσο από επιτυχία. Με διάταγμα του υπουργού Εσωτερικού Κωνσταντίνου Λομβάρδου εγκρίθηκε, στις 31 Δεκεμβρίου 1884, το ρυμοτομικό σχέδιο, το οποίο είχε εκπονήσει η Γαλλική Αποστολή. Αλλά πριν από την ολοκλήρωση της κατασκευής των δύο πρώτων κατοικιών, σε σχέδια του αρχιτέκτονα Παύλου Τσίλερ, η έλλειψη επαρκών οικονομικών μέσων διέκοψε τις περαιτέρω ενέργειες.

Όπως αναφέρει στο απομνημονευτικό του έργο «Σημειώσεις από του 75ου Υψώματος», αυτές τις δύο ημιτελείς κατοικίες βρήκε στην περιοχή το 1887 ο πρώτος οικιστής της Καλλιθέας, Γεώργιος Φιλάρετος. «...Εξήγησα πως έρριψα τους οφθαλμούς μου εις τον τότε παρασκευαζόμενον συνοικισ-

μόν επί της κριθοσπάρτου και ακατοικήτου προς τον Φαληρικών λιμένα εξαπλωμένης πεδιάδος, υπό του Ευθυμίου Κεχαγιά βαπτισθέντος προαστίου "Καλλιθέα", πν εγώ είχον προτείνει να ονομασθῆ "Νεά Αθήναι" ἢ "Κεκροπία", και την οποίαν εξελεξάμην αρχικώς ως ειρινός ενδιαίτημα». Η δημιουργία ενός αστικού προαστίου της πρωτεύουσας ήταν άλλωστε ο σκοπός του συνεταιρισμού. «Εἰς τας Αθήνας υπήρχε τότε κρίσις κατοικίας. Ἡρχοντο πολλοὶ ἀπὸ τας Ἐπαρχίας και το Ἐξωτερικόν, με ἄφθονα χρήματα, διὰ να εγκατασταθῶν εις το κλεινόν ἄστυ».

Με θέα τον Σαρωνικό, αυτή η τοποθεσία εξυπηρετούσε πράγματι θαυμάσια την επιδίωξη για τη γεωγραφική επέκταση της μικρῆς Αθήνας. Σε αντίθεση δε προς το τότε ελώδες Νέο Φάληρο, στην Καλλιθέα «πν ατμόσφαιρα ἦτο διαυγής, το ἔδαφος πεδινόν, με ολίγας βραχώδεις ἐπάρσεις». Κατὰ τον Δημήτριο Αἰγινίτη, μάλιστα, ο ουρανός της συνοικίας «εκτείνεται ἀνωθεν αὐτῆς, φέρων, μετὰ των εκ παγοκρυστάλλων νεφῶν, τα ωραία εθνικά χρώματα, ενθουσιάζων και ανυψῶν το πνεῦμα, ενώ θέλγει και φαιδρύνει το ὄμμα...».

Ο Γεώργιος Φιλάρετος, ο Γεώργιος Κρέμος και ο Ευθύμιος Κεχαγιάς πρέπει να είναι τα πρόσωπα που επέλεξαν την ονομασία του οικισμού. Τον προίκισαν με ένα σπουδαίο ρυμοτομικό σχέδιο Γάλλου μηχανικού, το οποίο αν και δεν εφαρμόσθηκε ποτέ ολοκληρωμένο, προσέφερε και στη σημερινή Καλλιθέα τη σχετικά καλή ρυμοτομία της. Στους δρόμους και τις πλατείες που χάραξαν, ἔδωσαν τα ονόματα μυθολογικών ηρώων. Οδός Πάριδος (Χαροκόπου), Δημήτριος (Δαβάκη), πλ. Ελικωνιάδων Μουσῶν (Κύπρου)... Η ονοματοθεσία ἔγινε, τελικώς, ἀπὸ ειδική επιτροπή του Δήμου Αθηναίων, το 1921.

Σημαντικές προσωπικότητες της κοινωνικής ζωῆς της Αθήνας ἄρχισαν, ἔκτοτε, να συνδέουν το ὄνομά τους με την περιοχή. Μεταξύ αὐτῶν οι οικογένειες Λ. Λασκαρίδου, Γ. Χρηστομάνου, Γ. Κρέμου, Ιου. Φορνέζη, Ιω. Τσάτσου, Κ. Μαντζαγριωτάκη και Κ. Κατακουζηνού.

Απὸ τα πρόσωπα αὐτά ξεχωρίζει, ασφαλῶς, η περίπτωση του Γεωργίου Φιλάρετου (1848-1929). Διακεκριμένος νομομαθῆς και δημοσιογράφος, αποκλήθηκε «πατέρας της δημοκρατίας», κινητοποιούμενος κατὰ της μοναρχίας. Κατ' επανάληψη βουλευτής, πρώτος εκδότης του «Ριζοσπάστη» (1908), τον τίτλο του οποίου παραχώρησε το 1917 στο ΚΚΕ, προσχώρησε στο Κίνημα της Εθνικής Ἀρῆνης (1916), ἀλλὰ ἤρθε και σε ρήξη με τον Ελευθέριο Βενιζέλο, λόγω της διαφωνίας τους ως προς το μέλλον της μοναρχίας στην Ελλάδα.

Φιλάρετος - Λασκαρίδης

Ο Γεώργιος Φιλάρετος είχε αρχικώς δύο κατοικίες στην Καλλιθέα. Τη «Σικελίαν», την οποία είχε αγοράσει στις 30 Μαΐου 1887, και τη βιβλιοθηκική «Ἠλύσιον». «Ἐγενόμην οὕτω —αφηγείται ο ἴδιος— ο πρώτος κάτοικος του

προαστίου, δεύτερος δε ο εκμπρός θείος μου, Λάσκαρις Λασκαρίδης, εν τη παρακειμένη οικία, ότε είχομεν ως γείτονας, αλωπέκας και τας ιεράς γλαύκας της Παλλάδος Αθηνάς, εν τω πυργίσκω της οικίας μου, κακοήκως κραυγαζούσας...». Το 1991, ο J. M. Cossano, ένας Ιταλός δημοσιογράφος και σπουδαστής της αρχαιολογίας, δημοσίευσε στο γαλλόφωνο περιοδικό «Les Nouvelles de Greece» του Δ. Ζωγραφίδη ένα κείμενο υπό τον τίτλο «La maison blanche» με τις εντυπώσεις του για το «Ηλύσιον» και τον Γεώργιο Φιλάρετο, που αποτελεί και μια σπάνια περιγραφή της εικόνας του οικισμού στις αρχές του 20ού αιώνα.

Οι κατοικίες του Γεωργίου Φιλάρετου στην Καλλιθέα δεν υπάρχουν πια. Το «Ηλύσιον» κατεδαφίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του '60. Νωρίτερα είχε στεγάσει μια ιδιωτική σχολή, ενώ στις αρχές του αιώνα είχε υποστεί σοβαρές καταστροφές τη νύχτα της 7ης Σεπτεμβρίου 1916, όταν φιλοβασιλικοί επίστρατοι κινήθηκαν να δολοφονήσουν τον ιδιοκτήτη του, επειδή έγραφε απειλητικά κατά «του λατρευτού βασιλέως» άρθρα.

Η οικογένεια Λασκαρίδου εξακολουθεί, ίσως ακόμη και στις ημέρες μας, να αντιπροσωπεύει ένα ρομαντικό μύθο για την Καλλιθέα, ο οποίος φαίνεται πως ανανεώθηκε ύστερα από την πρόσφατη (2001) ανακαίνιση της ιστορικής κατοικίας της και την εγκατάσταση εκεί της Δημοτικής Πινακοθήκης. Αυτή τη διάθεση προκαλούν η ερωτική ιστορία της ζωγράφου Σοφίας Λασκαρίδου (1882–1965) με τον αυτόχειρα ποιητή Περικλή Γιαννόπουλο, καθώς και η σχεδόν έμμομη σχέση της με τη ζωγραφική, η οποία το 1903 είχε εξαναγκάσει τον Βασιλέα Γεώργιο Α΄ να επιτρέψει προς χάριν της, για πρώτη φορά, την εισαγωγή γυναικών στη Σχολή Καλών Τεχνών⁴. Πρωτοποριακή υπήρξε

ωστόσο για την εποχή της και η συστηματική δράση της μητέρας της ζωγράφου, Αικατερίνης Λασκαρίδου, το γένος Χρηστομάνου, για την εκπαίδευση των γυναικών, όπως και της αδελφής της Σοφίας, Ειρήνης, η οποία είχε αφιερωθεί στην εκπαίδευση των τυφλών.

Σημαινουσα προσωπικότητα υπήρξε αναμφίβολα και ο διακεκριμένος ιστορικός Γεώργιος Κρέμος (1840–1926), στενός συνεργάτης του Ελευθερίου Βενιζέλου και πρόμαχος των ιδεών της εδαφικής ολοκλήρωσης του νεαρού ελληνικού κράτους.

Το 1887, η «Οικοδομική Εταιρεία» παρέχώρησε μια κεντρική έκταση του οικισμού στην Εταιρεία Ιπποσιδροδρόμων, δημιουργώντας έτσι την παράδοση των τροχιοδρόμων στην Καλλιθέα, που διήρκεσε μέχρι το 1958. Ενα από τα χαρακτηριστικότερα γεγονότα της υπήρξε η μεγάλη απεργία των τροχιοδρομικών, το 1911. «Ο ατμοκίνητος σιδηρόδρομος

εξυπηρέτησε την Καλλιθέαν μέχρι του 1909. Το 1910 –μέ τινα καθυστέρηση λόγω των εργασιών διανοίξεως της οδού Θησέως και αντικαταστάσεως της μονής γραμμής διά διπλής– παρέχώρησε την θέσιν του εις τους ηλεκτρικούς τροχιοδρόμους. Κατά το 1909 αντικατέστησαν επίσης διά των τροχιοδρόμων και όλα τα ιππήλατα τραμ των Αθηνών».

Το 1896, την ίδια χρονιά που ο Γεώργιος Φιλάρετος φιλοξενούσε στην Καλλιθέα τον Ζωρζ Κλεμανσώ, ολοκληρώθηκε η κατασκευή του Σκοπευτηρίου, με την

ευκαιρία των Ολυμπιακών Αγώνων, δαπάναις του Γεωργίου Αβέρωφ. Από το αρχικό ρυμοτομικό σχέδιο, ο χώρος προοριζόταν για πάρκο, ενώ στη συνέχεια το κτίσμα μετατράπηκε σε σχολείο και, στη διάρκεια της Κατοχής, σε φυλακές. Κατεδαφίστηκε το 1965 κι έτσι, ενώ η συνοικία απέκτησε ένα μεγάλο σχολικό συγκρότημα, έχασε ένα από τα σημαντικότερα ίσως αρχιτεκτονικά της μνημεία.

Από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι και τη δεκαετία του '30, άρχισε η εγκατάσταση στην Καλλιθέα γνωστών ιδρυμάτων, όπως ο Οίκος Τυφλών (1906), το «Εθνικόν Ορφανοτροφείον Πολέμου» (1912), η Χαροκόπειος Σχολή (θεμελιώθηκε το 1915 από τη Βασίλισσα Ολγα και λειτούργησε το 1929), ο Ξενώνας για τα τυφλά παιδιά (κτίστηκε το 1922 και κατά τη διάρκεια της Κατοχής στέγασε τη «Δημοσία Εμπορική Σχολή»), το σήμερα εγκαταλελειμμένο «Νικολοπούλειον Οικοτροφείον» (1925) και η Πάντειος

Η Καλλιθέα οφείλει τη δημιουργία της σε μια ομάδα ευκατάστατων αστών του 1885

▲ Η οιάση Χαροκόπου το 1937. Σταθμευμένο το εξ Αθηνών ερχόμενο τραμ, εν κινήσει το έτερο, αντιθέτιον κατενθόνεως, επί της κεντρικής νηϊδος της Λεωφόρου Θησέως, μειονομασθείας σε Ελευθερίον Βενιζέλου, στη διασπαύρωση με την οδό Πάριδος, άλλοτε ποίε δρόμο περιπάτων, η σημερινή οδός Χαροκόπου. Διασώζεται η «Χαροκόπειος Σχολή», αν και αναβαθμισμένη με αποψιλωμένο το αλούλλιο, καθώς και το γωνιακό δίπατο, το υπόλοιπο τοπίο έχει άρδην μεταμορφωθεί (φωτ.: Αρχείο οικογένειας Κελέφα).

▲ Η «πολυκατοικία» με τη οιά Καρναντινού. Χτίστηκε από τον πολιτικό μηχανικό Κώστα Καρναντινό και τον αδελφό του Πάτροκλο (καθηγητή Αρχιτεκτονικής) γύρω στα 1930 στη Θησέως και για δεκαετίες ήταν σημείο αναφοράς της Καλλιθέας. Κατεδαφίστηκε το 1979 για να αντικατασταθεί από πολώροφο κτίριο.

▲ Η εκκλησία του Αγίου Νικολάου (φωτ. 1963) στη λεωφόρο Θησέως παραμένει ένα ουγκινητικό σύμβολο της προσπάθειας των προσφύγων να ανασυγκροτήσουν τη ζωή τους στην Ελλάδα μετά το '22. Ο λιθόχτιστος ναός σε σχέδια του Γεωργίου Νομικού θεμελιώθηκε το 1952 και αντικατέστησε ξύλινο παράπηγμα που είχαν ανεγείρει το 1930 πρόσφυγες του Πόντου. Οι κυριακές εγκαταστάσεις δεξιά, Εθνικό Σκοπευτήριο κατά τους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες (1896), στέγαζαν αργότερα (1925) σχολεία. Από τις αρχές της Καιοχής (1941) και μέχρι τον Αύγουστο του 1966 μετετράπησαν σε φυλακές. Από εδώ, ξημερώματα 30 Μαρτίου 1952 όδενσε προς το εκτελεστικό απόσπασμα στο Γονδί η ομάδα Μπελογιάννη, ενώ 5 μήνες νωρίτερα, ένα από τα πιο τραγικά πρόσωπα του αριστερού κινήματος, ο Νίκος Βαβούδης, εντοπίζεται από την Ασφάλεια σε σπίτι της οδού Κρέμμον με ασύρματο. Παράνομος στην Ελλάδα από το 1944, προτίμησε να αυτοκτονήσει (φωτ.: αρχείο Νίκου Φ. Πολίτη).

Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών (θεμελιώθηκε το 1927).

Πρόσφυγες

Αυτός ο κοινωνικός και κατ' επέκταση πολεοδομικός σχεδιασμός του νέου προαστίου της πρωτεύουσας ανακόπηκε από τις πολιτικές εξελίξεις. Κύρια καμπή υπήρξε η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, το τίμημα για να ολοκληρωθεί η πρώτη φάση της εδαφικής επέκτασης της χώρας, ύστερα από τους Βαλκανικούς και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Από τον Αύγουστο του 1922 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1924, 1.200.000 Έλληνες και 45.000 Αρμένιοι εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα ως πρόσφυγες από τα μικρασιατικά παράλια και τον Πόντο. Η Καλλιθέα από μεσοαστική κοινότητα μετατράπηκε σε προσφυγική συνοικία.

Οι πρόσφυγες τροφοδότησαν την πολυάριθμη εργατική τάξη της πόλης και άλλαξαν ουσιαστικά την κοινωνική της σύνθεση. Το 1925 αριθμούσε περίπου 25.000 κατοίκους, έναντι μόλις 4.200, το 1920. Παράλληλα, η θέση της μεταξύ Αθηνών και Πειραιώς ευνόησε την εγκατάσταση βιοτε-

χνιών και γνωστών εργοστασίων, όπως η «Πειραιϊκή-Πατραϊκή», η «Ελβιέλα», η «Αθηναϊκή Εριουργία» και άλλες μονάδες, και τη μετέτρεψε σε εμπορικό κέντρο, προσελκύοντας μεσαία στρώματα εμπόρων και επαγγελματιών. Από αυτά στελεχωθήκε κατά κύριο λόγο και η Τοπική Αυτοδιοίκηση, στην οποία γενικά δεν αναμειχθηκαν τα αστικά στρώματα της τοπικής κοινωνίας.

Κοινότητα

Η δραματική αύξηση του πληθυσμού και τα οξυμένα προβλήματα των προσφύγων εξηγούν επαρκώς την απόσπαση της συνοικίας από τον Δήμο Αθηναίων και την ίδρυση της Κοινότητας Καλλιθέας, με το Π.Δ. της 18ης Φεβρουαρίου 1925, επί κυβερνήσεως Ανδρέα Μιχαλακοπούλου. Ένας «Σύλλογος Κατοίκων», υπό την προεδρία του καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Παναγιώτη Ζερβού, είχε

επίσης κινητοποιηθεί έντονα προς την ίδια κατεύθυνση.

Τα πρώτα βήματα της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην Καλλιθέα συνέπεσαν με τη δικτατορία του Θεόδωρου Πάγκαλου. Στις δημοτικές εκλογές του Ιουνίου 1925, τη μόνη ίσως υπόσχεση την οποία ο δικτάτορας είχε

τηρήσει, ο Νικόλαος Χατζόπουλος εξελέγη πρώτος κοινοτάρχης. Ακριβή στοιχεία των εκλογών δεν έχουν διασωθεί. Γνωστό είναι μόνο ότι ο Χατζόπουλος είχε πρωτεύσει, συγκετρώνοντας 180 ψήφους και εξελέγη έμμεσα, από το

Κοινοτικό Συμβούλιο, τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους. Οι Τζιτζιφιές ενώθηκαν διοικητικά με την Καλλιθέα το 1926.

Η κοινωνική και η πολιτική ζωή της Καλλιθέας επηρεάστηκε βαθιά από την εγκατάσταση των προσφύγων. Σημαντικές οργανώσεις και της σύγχρονης εποχής, όπως ο Σύλλογος

Ποντίων «Αργοναύται-Κομνηνοί» (1927) και ο «Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών» (1928), γεννήθηκαν μέσα σε εκείνες τις δύσκολες για τον Ελληνισμό ώρες.

Η εκκλησία που είναι αφιερωμένη στον Άγιο Νικόλαο Μύρων, επί της κεντρικής λεωφόρου Ελευθερίου Βενιζέλου (Θησέως), εξακολουθεί να αντιπροσωπεύει ένα συγκινητικό σύμβολο της προσπάθειας των προσφύγων να ανασυγκροτήσουν τη ζωή τους στην Ελλάδα. Θεμελιώθηκε το 1933 από τον Ελευθέριο Βενιζέλο, σε ένα οικόπεδο δίπλα στο Σκοπευτήριο, ιδιοκτησίας της Ολυμπιακής Επιτροπής, που είχε παραχωρηθεί με απόφαση του υπουργού Προνοίας Λεωνίδα Ιασονίδη, σημαντικής προσωπικότητας του Ποντιακού Ελληνισμού.

Γνώρισμα του προσφυγικού συναισθήματος ήταν οι ξύλινες παράγκες. Δεν υπάρχουν πια. Αλλά, στα μικρά οικήματα που κτίστηκαν από τα δάνεια της αυτοστέγασης, οι μεγάλοι αγώνες των προσφύγων για αποκατάσταση συνεχίζουν να ξυπνούν μνήμες.

Η εγκατάσταση των προσφύγων είχε ως πολιτικό αποτέλεσμα την ισχυρή επιρροή Φιλελευθέρων του Ελευθερίου Βενιζέλου. Από τα υπάρχοντα ελλιπή στοιχεία του υπουργείου Εσωτερικών φαίνεται πως στις γενοσησιαστικές εκλογές του 1929 η βενιζελική παράταξη στην Καλλιθέα είχε συγκεντρώσει το 70,88% των ψήφων και το 55,95% στις βουλευτικές εκλογές του 1932, ενώ εντυπωσιακά χαμηλή ήταν η επιρροή των βασιλοφρόνων και σταθερή η επιρροή της Αριστεράς, περί το 9%. Η επιρροή των Φιλελευθέρων εκδηλώθηκε, εξάλλου, ευθέως και στις δημοτικές υποθέσεις. Όλες οι αιρετές διοικήσεις της κοινότητας και του δήμου, μέχρι την επιβολή της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά, το 1936, ανήκαν ή προέρχονταν από τη βενιζελική παράταξη.

Το 1928, η εκλογική επιτυχία των Φιλελευθέρων είχε ολοκληρωθεί στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές του Σεπτεμβρίου. Στην Καλλιθέα, πρόεδρος της κοινότητας εξελέγη ο Δημήτριος Αναγνώστου, στη θητεία του οποίου οφείλονται τα πρώτα έργα ηλεκτροφωτισμού και οδοποιίας. Μέχρι τότε, ο σχεδιασμός τους ήταν προϊόν δωρεών ευπόρων κατοίκων. Τότε, επίσης, άρχισε να επιλύεται το πρόβλημα της ύδρευσης, ύστερα και από την κατασκευή του φράγματος στη λίμνη του Μαραθώνα (1931) και η οδός Δήμητρος (Δαβάκη) να απαλλάσσεται από τα ξύλινα, προσφυγικά παραπήγματα.

Αξιοσημείωτο γεγονός της προπολεμικής κοινωνικής ζωής στην Καλλιθέα πρέπει να ήταν και η εγκατάσταση μιας σχετικά ευάριθμης κοινότητας καθολικών από τη Σύρο και τη Σαντορίνη. Αυτή τοποθετείται πριν από το 1920, αλλά φαίνεται πως ολοκληρώθηκε ύστερα από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Για τις θρησκευτικές ανάγκες των καθολικών χτίστηκε το 1930 ο ναός του Ευαγγελισμού, επί

► Χαρακτηριστική εικόνα από πλημμύρες στις Τζιτζιφιές κατά τη δεκαετία του '50. Οι παρόχθιες στον Ιλιόο περιοχές της Καλλιθέας και ιδίως οι Τζιτζιφιές στις εκβολές του ποταμού, συχνά μετατρέπονταν σε λίμνες ή χειμάρρους. Η εικόνα δεν είναι εντελώς ξένη· κάποιος θυμίζει και σήμερα (φωτ.: αρχείο Νίκου Φ. Πολίτη).

▼ Ο σταθμός ΕΗΣ -ΗΣΑΠ αργότερα- της Καλλιθέας, αναλλοίωτος σε φθοιογνώμια μέχρι πρόσφατα, εγκαινιάστηκε την 1η Ιουλίου 1928 (φωτ.: αρχείο ΗΣΑΠ).

της οδού Ασχολάνογλου (Σοφοκλέους), σχέδιο που φαίνεται πως αρχικώς είχε συναντήσει τις αντιρρήσεις της Κοινότητας και τελικώς υλοποιήθηκε ύστερα από παρέμβαση του υπουργείου Εσωτερικών.

Δήμος

Με το Π.Δ. της 7ης Μαΐου 1933, η κοινότητα έγινε δήμος και στις δημοτικές εκλογές του Απριλίου 1934, ο γιατρός Ιωάννης Αραπάκης (1885-1945) γινόταν ο πρώτος αιρετός δήμαρχος της πόλης. Ιδρυτής της πρώτης Μαιευτικής και Παθολογικής Κλινικής στην Καλλιθέα, ο νέος δήμαρχος εγκατέλειψε, ουσιαστικά, το επάγγελμά του για να επιδοθεί στην άσκηση των καθηκόντων του. Παρέμεινε στο αξίωμα αυτό, διορισμένος από το καθεστώς της 4ης Αυγούστου και παραιτήθηκε αμέσως ύστερα από τον σχηματισμό της κυβέρνησης Τσολάκογλου (1941).

Στη δεκαετία του '30, άρχισε και η εγκατάσταση δημοσίων υπηρεσιών

στην Καλλιθέα, όπως το ΙΑ' Αστυνομικό Τμήμα και ο Αστυνομικός Σταθμός Τζιτζιφιών, το Δημόσιο Ταμείο, η Εφορία και το περιοδεύον Πταισματοδικείο.

Η προπολεμική Καλλιθέα ήταν μια συνοικία, η οποία κατά βάσιν στερούνταν κοινωφελούς και κοινόχρηστης υποδομής, γνωστή ίσως περισσότερο για τις πλημμύρες του Ιλισού, ουσιαστικά μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του '60. Εξάλλου, όλες οι προσπάθειες των τοπικών αρχών να ανταποκριθούν στην αποστολή τους προσέκρουαν, αντικειμενικά, στην παρατεταμένη πολιτική αστάθεια, καθώς και στα πενιχρά οικονομικά μέσα ενός κράτους που έβγαине πληγωμένο από την πολυετή πολεμική περιπέτεια και τον πολιτικό διχασμό.

Εξαιρετικά ενδιαφέρον, ωστόσο, στοιχείο εκείνης της περιόδου είναι η εγκατάσταση σχετικά μεγάλου αριθμού διανοουμένων και καλλιτεχνών, στην πραγματικότητα, δυσανάλογου προς την κοινωνική σύνθεση της συνοικίας.

Ο Οδυσσέας Φωκάς, ο Θανάσης Απάρτης, ο Κωνσταντίνος Μαλέας, ο Σωτήρης Σκίπης, ο Γιάννης Κορδάτος, η Ελλη Αλεξίου, η Σοφία Μαυροειδή - Παπαδάκη, ο Γιάννης Χατζίνης, ο Γιάννης Γρυπάρης, ο Ηλίας Κουμετάκης είναι μόνο ελάχιστα από τα ονόματα μιας πολυάριθμης ομάδας, η οποία προσέφερε στην προπολεμική Καλλιθέα τα πρώτα βήματα της πολιτιστικής της ζωής, στις αίθουσες του Συλλόγου Κωνσταντινουπολιτών και στο βιβλιοπωλείο του «Λουκάτου», όπως και το προσωνόμιο «Μονμάρτη» της Αθήνας.

Αυτή η κοινωνική σύνθεση της προπολεμικής συνοικίας, η οποία οφείλει τη δημιουργία της σε μια ομάδα ευκατάστατων αστών του 1885 και τη μετατροπή της σε πραγματική πόλη, στους πρόσφυγες του '22, εκφράζεται γνήσια στην ετήσια συνάντηση των οικογενειών παλιών κατοίκων της Καλλιθέας, η οποία οργανώνεται από τον Δήμο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Τυχαίως, ως επί το πλείστον, αρχαιολογικές ανακαλύψεις έχουν δημιουργήσει την υπόθεση, ότι η περιοχή της σημερινής Καλλιθέας κατοικούνταν κατά τους αρχαίους χρόνους, ιδίως περί τον 4ο π.Χ. αιώνα. Τα υπάρχοντα αρχαιολογικά ευρήματα δεν επαρκούν ωστόσο για τη διατύπωση ασφαλών επιστημονικών συμπερασμάτων. Ανάμεσα στα πλέον ενδιαφέροντα, πάντως, συγκαταλέγεται και το λεγόμενο ταφικό «Μνημείο της Καλλιθέας», το οποίο έχει πλήρως αποκατασταθεί και φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά (βλ. «Η Καθημερινή», Επτά Ημέρες, 26/5/2002). Ελλείπουν επίσης στοιχεία ιστορικής συνέχειας. Μόνον η περιοχή της σημερινής οδού Σπάρτης μέχρι του ύψους του Αγίου Σώστη, επί της λεωφόρου Συγγρού, εμφανίζεται στη νεότερη ελληνική ιστορία ως τόπος διεξαγωγής της Μάχης του Αναλάτου, στις 24 Απριλίου 1827, χωρίς όμως άλλες ιστορικές πληροφορίες. (Βλ. «Η Καλλιθέα του Χθες και του Σήμε-

ρα», έκδοση της εφημερίδας «Ερευνα», Επιμέλεια Χρήστος Παπάζογλου, Καλλιθέα 2000, σ.σ. 18-25.)

2. Βλ. Γιώργος Ψαλιδόπουλος, «Κρίσιμες ώρες για την Καλλιθέα και τον Τοπική Αυτοδιοίκηση», Πολιτικά Κείμενα, «Η ταυτότητα της Καλλιθέας», Καλλιθέα, 1992, σελ. 187. Ο Ελευθέριος Κασσιάνης, πρώην πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου, που έφυγε πρόσφατα, αναφέρει διαφορετικά στοιχεία στη μελέτη του «Η Καλλιθέα, Σελίδες από την Ιστορίαν της, 1884-1963», η οποία είχε εκδοθεί το 1963 και επανεκδόθηκε το 1996 από τον Πολιτιστικό Οργανισμό του δήμου. Συγκεκριμένα (σελ. 26) σημειώνει ότι «το 1897 οι κάτοικοι της Καλλιθέας ανήρχοντο εις 50, το 1921 εις 1.190 και το 1932 εις 26.603». Πηγές του Ελευθερίου Κασσιάνη ήταν αντιστοιχώς «Το Πανόραμα του Κόσμου», Αθήνα 1897, τα στοιχεία της απογραφής, η οποία είχε διενεργηθεί από τον Κλ. Φιλάρετο, τότε γενικό επιθεωρητή Βιομηχανίας του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, και η «Επετηρίς της Ελλάδος», 1930.

3. Ο Ιούλιος Φερνέζης ήταν γιος του Ελβετού φιλέλληνα Ερρίκου Φορνεζύ (1803-1892), ο οποίος είχε λάβει μέρος στον αγώνα για την ελληνική ανεξαρτησία, είχε προαχθεί σε αξιωματικό και μετά την απελευθέρωση παρέμεινε στην Ελλάδα ως ανταποκριτής ξένων εφημερίδων και προϊστάμενος της ξένης αλληλογραφίας στο υπουργείο Εξωτερικών.

4. Μαζί εισήχθη και η Θάλεια Φλωρά-Καραββία.

Βιβλιογραφία:

Ελ. Θ. Κασσιάνης, «Η Καλλιθέα, Σελίδες από την Ιστορίαν της, 1884-1963», Καλλιθέα 1963.

Χρήστος Παπάζογλου, «Η Καλλιθέα του χθες και του σήμερα», εκδ. «Ερευνα», Καλλιθέα 2000.

* Ο Θ. Γ. Ψαλιδόπουλος είναι πολιτικός επιστήμονας, αντιδήμαρχος - πρόεδρος του Πολιτιστικού Οργανισμού του Δήμου Καλλιθέας.

Πολεοδομική ταυτότητα

▲ ▼ Η ασπρόμαυρη φωτογραφία στις αρχές τον '60, η έγχρωμη στα μέσα της ίδιας δεκαετίας. Τις δύο δηλαδή όψεις της κεντρικής πλατείας και της λεωφόρου Θησέως με κατεύθυνση προς Αθήνα τις χωρίζει μόλις μια πενταετία και οι μεταβολές στο αστικό τοπίο είναι εμφανείς. Δεξιά, το αμαξοστάσιο των τραμ στην ασπρόμαυρη έχει στην έγχρωμη εξαφανισθεί, ενώ αριστερά, στη θέση των νεοκλασικών έχει μόλις ανεγερθεί τετραώροφη πολυκατοικία. Η όψη της πλατείας, γνωστή ως πλατεία Λαβάρη, διαμορφώθηκε όπως τη βλέπουμε στα 1955, όταν στήθηκε και ο ανδριάντας του Λαβάρη. Η σημερινή της όψη είναι εντελώς «ξένη» προς την αρχική (φωτ.: αρχείο Νίκου Φ. Πολίτη).

Της ΜΑΡΩΣ ΚΑΡΔΑΜΪΤΣΗ - ΑΔΑΜΗ

Αν. Καθηγήτριας ΕΜΠ

ΤΟ ΠΡΟΑΣΠΙΟ της Καλλιθέας, ιδρύθηκε με Β.Δ. στις 31 Δεκεμβρίου του 1884 και αποτελεί την πρώτη προσπάθεια σχεδιασμού οργανωμένου οικισμού στην Αθήνα.

Ο Πειραιάς που από τη δεκαετία του 1840 ήδη έχει αποκτήσει τις πρώτες του βιομηχανικές μονάδες ανάμεσα στα 1870 και τα 1880 αποκτά οριστικά τη μορφή βιομηχανικής πόλης. Υπολογίζεται ότι την περίοδο αυτή εργάζονται συνολικά στα εργοστάσια 2.500 περίπου άτομα, γυναίκες και κοπέλες στη μεγάλη τους πλειοψηφία. Οι περισσότεροι από αυτούς κατοικούν σε παραπήγματα με άθλιες συνθήκες υγιεινής.

Αρκετές φορές ο Τύπος της εποχής ασχολείται με το θέμα, προτείνοντας τη δημιουργία εργατικών κατοικιών. Την ιδέα αυτή πρέπει να ενστερνίστηκαν ο τότε υποδιοικητής της Εθνικής Τράπεζας Ευθύμιος Κεχαγιάς, ο καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου Στέφανος Στρέιτ, οι αδελφοί Κωνσταντίνος και Αριστείδης Γιαννόπουλος, ο Παύλος Τζόλας, ο Μιχαήλ Σεβαστός και ο διευθυντής του σχολείου των Τεχνών, ταγματάρχης Αναστάσιος Θεοφίλας, οι οποίοι αφού αγόρασαν μια μεγάλη έκταση γης 910 βασιλικών στρεμμάτων «μεταξύ του πρώτου οικίσκου του Σιδηροδρόμου Αθηνών - Πειραιώς και της φαληρικής ακτής», συνέστησαν οικοδομική εταιρεία με σκοπό να ιδρυσουν εκεί εργατικό συνοικισμό αντίστοιχο με τους εργατικούς οικισμούς της Γαλλίας. Γάλλος μηχανικός ανέλαβε να συντάξει το πολεοδομικό σχέδιο του οικισμού.

Το σχέδιο πόλεως της Καλλιθέας ακολουθεί ένα αυστηρό ιπποδάμειο σύστημα με δύο κεντρικούς δενδροφυτεμένους άξονες, που τέμνονται μεταξύ τους στο κέντρο του οικισμού, όπως σχηματίζεται μια μικρή σε σχήμα ρόμβου πλατεία, ένα μεγάλο άλσος στα ΝΔ του οικισμού, πέντε ακόμη πλατείες, θέατρο, σχολείο, εκκλησία κ.λπ. Τέσσερις μεγάλες δενδροφυτεμένες λεωφόροι (βουλεβάρτα) περιβάλλουν τον οικισμό.

Το σχέδιο αυτό τροποποιήθηκε επανειλημμένως και μπορούμε να πούμε ότι ουσιαστικά δεν εφαρμόστηκε παρά σε ένα μικρό μόνο τμήμα του. Από δε τις πλατείες πραγματοποιήθηκαν μονάχα η πλατεία Κύπρου και πολύ αργότερα η κεντρική.

Αρχικά το πρόγραμμα της οικοδομικής εταιρείας προέβλεπε την κατασκευή μικρών κατοικιών από την ίδια, βάσει δεδομένων τύπων, από

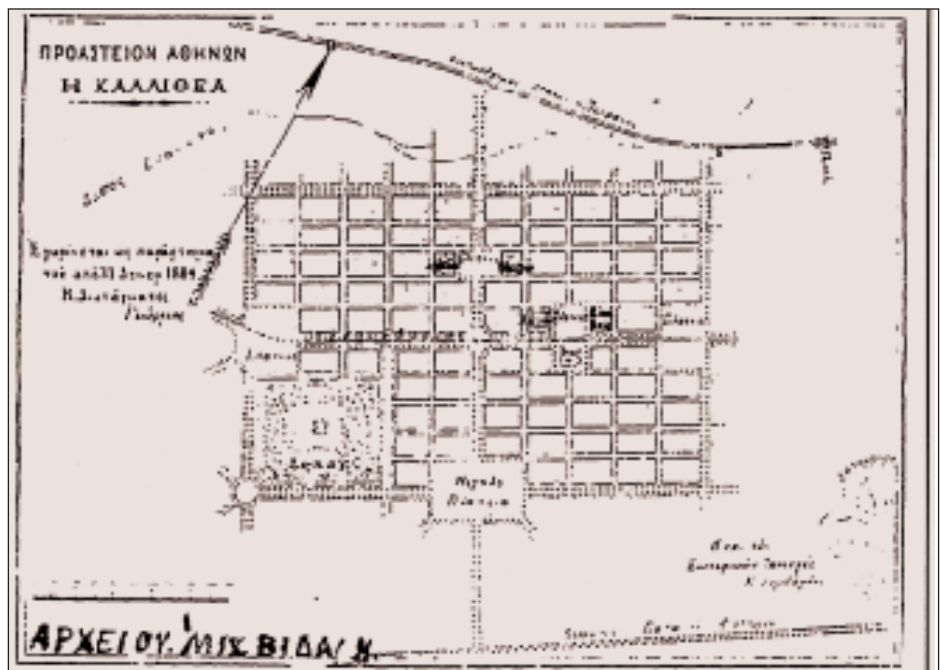
▲ Η Χαροκόπειος Οικοκυρική Σχολή. Κτίστηκε σε σχέδια του αρχιτέκτονα Αναστασίου Μεταζά, ο οποίος κατ' εντολήν του δωρητή Π. Χαροκόπου πραγματοποίησε ταξίδι στη Δυτική Ευρώπη για ενημέρωση γύρω από ανάλογες εκπαιδευτικές εγκαταστάσεις. Το συγκρότημα θεμελιώθηκε στις 10 Ιουνίου 1915 και περατώθηκε το 1920. Ο Μεταζάς έχτισε στην Καλλιθέα νωρίτερα, το 1895, με την ευκαιρία των Ολυμπιακών Αγώνων, το Σκοπεντήριο, κτίσμα σήμερα κατεδαφισμένο (φωτ.: αρχείο Νίκου Φ. Πολίτη).

τους οποίους ο αγοραστής του οικοπέδου μπορούσε να διαλέξει. Η ίδια η εταιρεία θα παρείχε δάνειο με υποθήκη το ακίνητο. Ο αγοραστής θα κατέβαλε ένα ορισμένο ποσό εφάπαξ και το υπόλοιπο με μικρές μηνιαίες δόσεις μέχρι την εξόφληση, σύμφωνα με τα πρότυπα των αντίστοιχων εργατικών οικισμών του εξωτερικού.

Η σταδιακή αλλαγή της Καλλιθέας σε αθηναϊκό προάστιο και αμιγώς αστική περιοχή σήμερα

Σιδηροδρομικός Σταθμός

Ο συνοικισμός προτάθηκε αρχικά να ονομασθεί «Νέαι Αθήναι», επικράτησε όμως η γνώμη του Ευθύμιου Κεχαγιά και ονομάσθηκε τελικά Καλλιθέα. Αμέσως μετά την έγκριση της ίδρυσης του οικισμού, η οικοδομική εταιρεία προέβη σε διαπραγματεύσεις με την Εταιρεία Σιδηροδρόμου Αθηνών -

▲ Το πρώτο πολεοδομικό σχέδιο Καλλιθέας. Εγκρίθηκε με Β.Δ. στις 31 Δεκεμβρίου 1884. Τροποποιήθηκε και ουσιαστικά δεν εφαρμόστηκε παρά σε ένα μικρό μόνο τμήμα (φωτ.: Ελ. Θ. Κασιάνη «Η Καλλιθέα», 1963).

◀ Το 1909 συστάθηκε ανώνυμη μετοχική εταιρεία με την επωνυμία «Εταιρεία Οικοδομικών Επιχειρήσεων» και έχτισε 50 διώροφες πέτρινες μονοκατοικίες στην περιοχή Χαροκόπων. Μερικές, όπως αυτές της φωτογραφίας στην οδό Ρήγα Φεραίου, σώζονται μέχρι σήμερα. Από το 1986 έχουν χαρακτηριστεί διατηρητέα κτίρια (φωτ.: Κ. Λιόντης).

Πειραιώς, προκειμένου να δημιουργηθεί σταθμός στην Καλλιθέα, με εισιτήριο στη μισή τιμή του εισιτηρίου Αθήνα - Φάληρο.

Η Οικοδομική Εταιρεία από την πλευρά της αναλάμβανε την υποχρέωση να κατασκευάσει με δικά της έξοδα ένα μικρό σταθμό με αποβάθρες δεξιά και αριστερά και έναν μικρό αριθμό κατοικιών. Η συμφωνία όμως, δεν πραγματοποιήθηκε, τελικά. Στη συνέχεια η Οικοδομική Εταιρεία ήρθε σε συνεννόηση με την Εταιρεία Ιπποσιδροδρόμων Αθηνών

και Περικώρων, η οποία την εποχή εκείνη αναζητούσε να αγοράσει κατάλληλη έκταση γης προκειμένου να εγκαταστήσει σταθμό, εργοστάσια και αποθήκες.

Σύμφωνα με τη σύμβαση, η Οικοδομική Εταιρεία Καλλιθέας θα παραχωρούσε στην Εταιρεία Ιπποσιδροδρόμων γήπεδο 18.000 τ.π. για τις ανάγκες της και η τελευταία θα αναλάμβανε με τη συμμετοχή της πρώτης να κατασκευάσει δίκτυο ύδρευσης που θα μετέφερε νερό στο συνοικισμό από το υδραγωγείο της Αθή-

νας. Αναλάμβανε επίσης την υποχρέωση να ανεγείρει πέντε αγροτικούς οικίσκους και να αποπερατώσει τρεις ημιτελείς οικοδομές που είχε αρχίσει να κτίζει το μέλος του Δ.Σ. της Οικοδομικής Εταιρείας Κ. Γιαννόπουλος, αλλά δεν κατάφερε ποτέ να τα τελειώσει.

Ο Τσίλλερ

Ως αρχιτέκτων αυτών των τριών σπιτιών αναφέρεται ο Παύλος Τσίλλερ «επί μισθώ υπάλληλος της Εταιρεί-

ας». Το όνομα Παύλος Τσίλλερ είναι άγνωστο στους μελετητές της αρχιτεκτονικής του 19ου αι. Αντίθετα, είναι γνωστό ότι την εποχή εκείνη ζούσε και εργαζόταν στην Αθήνα ο γνωστός αρχιτέκτων Ερνέστος Τσίλλερ, ο οποίος το 1883 είχε απολυθεί από τη θέση του στο Σχολείο των Τεχνών. Όπως ο ίδιος διηγείται στις «Αναμνήσεις» του, είχε σταματήσει την περίοδο αυτή κάθε οικοδομική δραστηριότητα και η θέση του στο υπουργείο καταργήθηκε κι εκείνη αυτόματα ελλείψει χρημάτων και οικοδομικών εργασιών.

Επειτα από ένα σύντομο ταξίδι στη Γερμανία ο Τσίλλερ επιστρέφει στην Αθήνα, χωρίς δουλειά. Είναι λοιπόν πολύ πιθανόν να δέχθηκε να σχεδιάσει τους τύπους των σπιτιών της οικοδομικής εταιρείας.

Γνωρίζουμε άλλωστε ότι το θέμα του οργανωμένου συνοικισμού τον απασχόλησε και αργότερα, στο χρονικό διάστημα 1909-1913 όταν μελέτη ένα μεγάλο αριθμό εξοχικών κατοικιών στα κόκκινα χωράφια της Κηφισιάς. Οι τύποι των σπιτιών που σχεδιάζει για τη συνοικία Τσίλλερ στην Κηφισιά με τις απλές λειτουργικές κατόψεις και τις διακριτικές όψεις που ακολουθούν μια γραφική ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική έχουν πολλές ομοιότητες με τις κατοικίες των πρώτων οικιστών της Καλλιθέας. Χωρίς να μπορεί κανείς να το ισχυρισθεί με βεβαιότητα από τις ενδείξεις που έχουμε φαίνεται ότι ο αρχιτέκτων των πρώτων κατοικιών της Καλλιθέας ήταν ο Ερνέστος Τσίλλερ.

Πρώτα σπίτια

Το πρώτο σπίτι που χτίστηκε στην

► **Εκλεκτικίστικο δώροφο κτίριο τον αρχιτέκτονα Αριστ. Βάλβη. Κτίστηκε το 1923 με πρωτοβουλία της Ειρήνης Λασκαρίδου ως ξενώνας για τα τυφλά παιδιά από το «Αμπέτιο Μέλαθρο» (Σχολή Τυφλών) που βρίσκεται απέναντι. Μετά την Κατοχή στέγασε τη Δημοτική Εμπορική Σχολή Καλλιθέας και λίγο αργότερα και Δημοτικό Σχολείο. Λόγω του εξωτερικού επιχρίσματος πήρε την επωνυμία και είναι γνωστό στους Καλλιθεάτες ως «Κόκκινο Σχολείο». Αξιόλογο κτίριο, έχει κηρυχθεί διατηρητέο, αλλά εγκαταλελειμμένο σήμερα καταρρέει (φωτ.: Κ. Λιόντης).**

▲ Τα δύο πρώτα σπίτια της Καλλιθέας: Γεωργίου Φιλάρειου (δεξιά) και Λάσκαρι Λασκαρίδη (αριστερά). Μέχρι τότε, εξοχική τοποθεσία των Αθηνών η Καλλιθέα, στην περιοχή καλλιεργείο κριθάρι για λογαριασμό της εταιρείας «Ιπποσιδηροδρόμων». Γύρω από τα δύο σπίτια άρχισε σταδιακά να οχηματίζεται οικοδομικός πυρήνας. Ανακαινισμένο, διασώζεται το δεύτερο και λειτουργεί σήμερα ως Δημοτική Πινακοθήκη.

περιοχή (ένα από τα τρία ημιτελή) ήταν το σπίτι του νομομαθί και πολιτικού Γεωργίου Φιλάρειου το 1887. Ακολούθησε στη συνέχεια ο Λάσκαρης Λασκαρίδης, μεγαλέμπορος του Λονδίνου που αγόρασε και αποπεράτωσε το δεύτερο σπίτι. Και ακολουθούν ο ιστορικός Γεώργιος Κρέμος, ο Ιούλιος Φαρνέζης ο Γουλιμς ο Δαμνλάτος κ.ά.

Η εγκατάσταση του εργοστασίου της Εταιρείας Ιπποσιδηροδρόμων (αργότερα Τροχιοδρόμων) στην Καλλιθέα συνετέλεσε στην αύξηση της οικοδόμησης του οικισμού. Το 1909 συστήνεται η Εταιρεία Οικοδομικών Επιχειρήσεων που κτίζει 50 δώροφες πέτρινες μονοκατοικίες. Την ίδια ακριβώς στιγμή ο Τσίλλερ σχεδιάζει τις μονοκατοικίες της συνοικίας Τσίλλερ στην Κηφισιά. Σύμπτωση; Η μορφολογία των όψεων των κατοικιών της οδού Εσπερίδων συνηγορεί για το αντίθετο.

Το 1895 με την ευκαιρία των Ολυμπιακών Αγώνων παραχωρείται μια μεγάλη έκταση για τη δημιουργία του Σκοπευτηρίου. Το κτίριο κτίζεται σε σχέδια του αρχιτέκτονα των Ανακτόρων και δεινού σκοπευτή Αναστάση Μεταξά. (Το κτίριο κατεδαφισμένο σήμερα στέγασε για ένα διάστημα τα Γυμνάσια αρρένων και θηλέων Καλλιθέας).

Στις αρχές του 20ού αι. έχουν κτιστεί στην Καλλιθέα, που παίρνει μορφή αθηναϊκού προαστίου και όχι εργατικού συνοικισμού, πολλές επαύλεις. Ο πληθυσμός της συνεχώς αυξάνει. Την περίοδο αυτή κτίζεται το Εθνικό Ορφανοτροφείο, το Αμπέτιο Μέλαθρο του οίκου Τυφλών, η Χαροκόπειος Οικοκυρική Σχολή και το Διδασκαλείο Νηπαγωγών, ενώ αρχί-

ζουν να λειτουργούν τα πρώτα δημοτικά σχολεία, σε νοικιασμένα οικήματα, οι πρώτες εκκλησίες.

Οι πρασιές

Το 1929 η τροποποίηση του τμήματος του ρυμοτομικού σχεδίου της Καλλιθέας ώστε να οριοθετηθεί ο χώρος του Ιππόδρομου, ξεσηκώνει διαμαρτυρίες των πολιτών. Η άποψη του κοινοτικού μηχανικού είναι ότι οι πρασιές πρέπει να καταργηθούν «πλην αι των οδών Λ. Θησέως, Λ. Συγγρού και Λ. Ποσειδώνος καθ' όσον η περιοχή ην περιλαμβάνει το ρυθόν σχέδιο ήτο μια έκτασις ελώδης και συνεπώς ήτο και είναι αδύνατον εν τη περιοχή ταύτη να ανεγερθώσι

μέγαρα ούτως ώστε να ώσιν απαραίτητοι οι πρασιαί, μάλλον πρόδηλον τυγχάνει ότι θα ανεγερθώσι μικραί κατοικίαι πτωχών Βιοπαλαιστών και συνεπώς πρασιαί δεν είναι απαραίτητοι». Με τον τρόπο αυτό καταφέρνει να αποφύγει την ακρήστευση των οικοπέδων διωρόφων μικροϊδιοκτησιών, κυρίως προσφύγων, που είχαν κτίσει αυθαίρετα σε μη οικοδομήσιμα οικοπέδα και αποφεύγονται οι καταστροφές των περιουσιών τους. Το υπουργείο αποδέχεται την πρόταση. Έτσι ακόμη και σήμερα το τμήμα της Καλλιθέας πίσω από τον Ιππόδρομο, οι Τζιτζιφιές και μέχρι τη Θησέως να χαρακτηρίζεται από τα μικρότερα οικοδομικά τετράγωνα, στενά δρομάρια και αδιέξοδα.

Σήμερα

Σήμερα, 120 σχεδόν χρόνια μετά την ίδρυσή της, η Καλλιθέα έχει πάψει να αποτελεί προάστιο της Αθήνας. Αυτόνομος δήμος από το 1934 έχει μετατραπεί με την πάροδο του χρόνου σε αμιγώς αστική περιοχή. Οι πολυκατοικίες αντικατέστησαν τα πέτρινα δώροφα (ελάχιστα σώζονται ακόμη), τα αυτοκίνητα, τα λεωφορεία, το τρένο, τον ιπποσιδηρόδρομο.

Εμπορικά κέντρα, κέντρα αναψυχής, κινηματογράφους. Δύσκολα διακρίνεις πια τα ίχνη της παλιάς Καλλιθέας.

Καλύτερα; Χειρότερα; Ίσως ούτε καλύτερα, ούτε χειρότερα. Διαφορετικά. ❧

Η κοινωνική σύνθεση

▲ Το αμαξοστάσιο της Καλλιθέας στα 1930. Το τραμ για τους Καλλιθεάτες, πέρα από μεταφορικό μέσο -εξυπηρετούντο με δύο γραμμές: Ακαδημία - Καλλιθέα και Ακαδημία - Καλλιθέα - Ν. Φάληρο- πρόσφερε συγχρόνως και εργασία. Εκτός από οδηγούς ή εισπράκτορες, η μακρόχρονη (1889-1958) εκεί λειτουργία του αμαξοστασίου οδήγησε και επισκευές των οχημάτων απασχολούσε επίσης πολλούς Καλλιθεάτες ως τεχνικούς στα συνεργεία επισκευών. Με τη σταδιακή (1958) απόσυρση των τραμ και την αντικατάστασή τους με τα τρόλεϊ, το αμαξοστάσιο έκλεισε. Οι εγκαταστάσεις ισοπεδώθηκαν (1968) και στη θέση τους δημιουργήθηκε το σημερινό πάρκο της Καλλιθέας (φωτ.: αρχείο Νίκου Φ. Πολίτη).

Της **ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ ΓΕΩΡΓΙΤΣΟΓΙΑΝΝΗ**

Επικ. καθηγήτριας Χαροκοπείου
Πανεπιστημίου

ΟΙΚΙΣΜΟΣ της Καλλιθέας ιδρύθηκε το 1884 από την Οικοδομική Εταιρεία, λόγω της πληθυσμιακής αύξησης της πρωτεύουσας στα τέλη του 19ου αιώνα, που επέβαλε την επέκτασή της. Παλαιότερα, στην περιοχή κατοικούσαν λίγοι αγρότες, που καλλιεργούσαν τα χωράφια και τα περιβόλια που υπήρχαν και ανήκαν, ως επί το πλείστον, σε Πλακιώτες και Μπραχαμιώτες. Ο Ιλισσός που περνούσε από εκεί καθιστούσε τον τόπο εύφορο. Κύρια προϊόντα ήταν το κριθάρι και τα λαχανοκηπευτικά: υπήρχαν, όμως, και αμπέλια, ελιές, συκιές και διάφορα άλλα καρποφόρα δέντρα.

Μετά το 1884, η περιοχή κατοικήθηκε αρχικά από ορισμένα επιλεκτά μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας, που την επέλεξαν ως τόπο εξοχικής κατοικίας, αλλά, με την πάροδο του χρόνου εγκαταστάθηκαν εκεί μόνιμως. Συγχρόνως, άτομα προερχόμενα από τα μεσαία

στρώματα της ελληνικής κοινωνίας κατοίκησαν στον νέο οικισμό. Άλλοι ήταν δικηγόροι, φαρμακοποιοί, αρχιτέκτονες, ζωγράφοι, στρατιωτικοί, ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι, κτηματίες, εκπαιδευτικοί, εργολάβοι οικοδομών, εμπορομεσίτες, καθώς και παντοπώλες, αρτοποιοί και ανθρακέμποροι. Αρκετοί ήταν υπάλληλοι της Εταιρείας Ιπποσιδροδρόμων [ιππύλατα (1880-7) και κατόπιν ατμοκίνητα τραμ], που από το 1886 είχε τις εγκαταστάσεις της στην Καλλιθέα (στην περιοχή καλλιεργούνταν και το κριθάρι που δινόταν ως τροφή στα άλογα των ιππύλατων τραμ) και, στη συνέχεια, υπάλληλοι της Εταιρείας Ηλεκτρικών Τροχιοδρόμων που τη διαδέχθηκε το 1910 και λειτούργησε μέχρι το 1958.

Στην περιοχή προσήλθαν και πολλοί αγρότες από την ελληνική επαρχία, στο πλαίσιο της αγροτικής εξόδου που έλαβε χώρα στα τέλη του 19ου - αρχές του 20ού αιώνα, ως επακόλουθο της Μεγάλης Υφεσης (1875-95) που έπληξε την ευρωπαϊκή αγροτική οικονομία γενικότερα και της σταφιδικής κρίσης που έπληξε την Ελλάδα ειδικότερα. Εργάζονταν στα χωράφια και στα περιβόλια ή απασχολούνταν στην κτηνοτροφία, η οποία με την πάροδο του χρόνου αναπτυσ-

▲ Η οδός Φιλαρέτων προς Ν. Σμύρνη από το ύψος της διασταύρωσης με την οδό Πλάτωνος στον Μεσοπόλεμο. Η σημερινή αντίστοιχη όψη ούτε καν αναγνωρίζεται. Πρόκειται για τον προσφυγικό σκηνισμό του «Σκοπευτηρίου», ο οποίος ήταν γνωστός στους Καλλιθεάτες ως «Σκηνισμός Ποντίων Σκοπευτηρίου». Οι συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων ήταν τα πρώτα χρόνια αντίξοες και δύσκολες. Η οριστική εγκατάστασή τους έγινε σταδιακά (1928-34) και η μαζική τους παρουσία ανέτρεψε τον κοινωνικό ιστό της Καλλιθέας (φωτ.: αρχείο Νίκου Φ. Πολίτη).

▼ «Βιομηχανία Ψάλη – Ξυλουργικά Επιχειρήσεις» στη Λεωφόρο Συγγρού, κοντά στην Πάντειο. Πρόκειται για το γνωστό αργότερα εργοστάσιο επίπλων Σαρίδης Α.Ε. Ελαφρές βιομηχανικές μονάδες άρχισαν να λειτουργούν στην Καλλιθέα από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αι. και η παρουσία τους αυξανόταν σταθερά. Η μεγάλη πλειοψηφία του απασχολούμενου εργατικού δυναμικού ήταν Καλλιθεάτες (φωτ.: αρχείο Νίκου Φ. Πολίτη).

όταν όλο και περισσότερο, καθώς δημιουργήθηκαν πολλά βουστάσια στην περιοχή. Δούλευαν, επίσης, στα σφαγεία, στα λατομεία και στα ασβεστοκάμινά του λόφου Σικελίας, στις βόρειες παρυφές του οικισμού ή στις λίγες βιομηχανικές μονάδες που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή κατά την εκβιομηχάνιση που σημειώθηκε την περίοδο 1890-1914, όταν οι ελαφρότερες βιομηχανικές μονάδες της Αθήνας - Πειραιά συγκεντρώθηκαν στον άξονα Νέο Φάληρο - Μοσχάτο - Καλλιθέα. Στη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα λειτουργούσαν στην Καλλιθέα τρία Νηματοουργεία (δύο της Πειραιϊκής Εταιρείας Επιχειρήσεων και ένα της Ανώνυμης Εταιρείας Εριουργίας) και ένα ατμοκίνητο Βαφείο (του Δ. Γουναρόπουλου).

Πρόσφυγες

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία των απογραφών, ο πληθυσμός της Καλλιθέας σημείωνε συνεχή αύξηση: το 1896 περιλάμβανε 139 κατοίκους, το 1907 1.270 και το 1920 έφθασε στους 4.185. Τα δραματικά γεγονότα, όμως, που έλαβαν χώρα τα χρόνια αυ-

τά επέδρασαν καθοριστικά στη διαμόρφωση του μικρού αθηναϊκού προαστίου. Έτσι, στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα, η Καλλιθέα δέχθηκε την πρώτη μαζική εγκατάσταση προσφύγων· επρόκειτο για Έλληνες του Πόντου που έφθασαν από τη Νότια Ρωσία το καλοκαίρι του 1919, εξαιτίας του δυσμενούς προς αυτούς κλίματος που είχε δημιουργηθεί στη χώρα, λόγω της συμμετοχής της Ελλάδας στην εκστρατεία της Ουκρανίας, όταν δυτικά στρατεύματα πολέμησαν κατά των Σοβιετικών. Το πρώτο αυτό κύμα προσφύγων διαδέχτηκαν κι άλλα, ιδίως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922) και την ανταλλαγή των πληθυσμών, βάσει της συνθήκης της Λωζάννης (1923). Η άφιξη προσφύγων, όμως, δεν σταμάτησε τότε, αλλά συνεχίστηκε και στη δεκαετία του '30, όταν και άλλοι Πόντιοι ήρθαν από τη Σοβιετική Ένωση, λόγω των σταλινικών διώξεων.

Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην Καλλιθέα προέρχονταν κυρίως από τον Πόντο (ως επί το πλείστον, από την Τραπεζούντα, Κερασούντα, Τρίπολη, Κοτύωρα, Αργυρούπολη), τη λοιπή Μ. Ασία (από τη Σμύρνη, Καισάρεια, Αττάλεια, Δαρδανέλλια κ.α.), την Κωνσταντινούπολη και την Ανατολική Θράκη υπήρχαν, όμως, και λίγοι από τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και την Τένεδο.

Κατακόρυφη αύξηση

Συγχρόνως, εσωτερικοί μετανάστες, που συνέρεαν στην πρωτεύουσα από διάφορα μέρη της Ελλάδας εγκαταστάθηκαν στην

Καλλιθέα. Οι περισσότεροι προέρχονταν, κυρίως, από την Πελοπόννησο –ιδιαίτερα από τη Λακωνία– και την Κρήτη. Έτσι, ο πληθυσμός του άλλοτε μικρού προαστίου σημείωσε κατακόρυφη αύξηση, όπως φαίνεται από την απογραφή του 1928, όπου καταγράφονται 29.659 κάτοικοι, από τους οποίους

Διαρκής είναι η μεταβολή της πληθυσμιακής και οικονομικής φυσιογνωμίας της Καλλιθέας

◀ Στάση εργασίας στην Καλλιθέα την Πρωτομαγιά του 1931. Η παρουσία του προσφυγικού στοιχείου από τη μια, των βιομηχανικών και βιοτεχνικών μονάδων από την άλλη, που απασχολούσε τη μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων, ενίσχυσαν τη φιλελεύθερη φναιογνωμία της Καλλιθέας και της έδωσαν αμιγώς ταξικά χαρακτηριστικά (φωτ.: ΓΣΕΕ).

▼ Αφίσες, πινακίδες, εμβλήματα και λοιπά στοιχεία της φωτογραφίας αποτυπώνουν το πνεύμα της εποχής, καθώς μέλη του Συνδέσμου Παισιπολών Καλλιθέας ποζάρουν για φωτογράφιση κατά τον εορτασμό της 10ετηρίδος του Συνδέσμου στις παραμονές (1940) του πολέμου (φωτ.: αρχείο Νίκου Φ. Πολίτη).

οι 15.516, δηλαδή το 52,32% του πληθυσμού, είναι πρόσφυγες. Η Καλλιθέα είχε ήδη, μάλιστα, αποσπαστεί από τον Δήμο Αθηναίων το 1925 και είχε αποτελέσει Κοινότητα, στην οποία έναν χρόνο αργότερα προστέθηκε και ο οικισμός των Τζιτζιφιών – στη συνέχεια, το 1933, μετατράπηκε σε Δήμο.

Συνέπεια αυτών των πληθυσμιακών μετακινήσεων υπήρξε η εκ βάθρων αλλαγή του κοινωνικού ιστού της Καλλιθέας κατά τον Μεσοπόλεμο. Η μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων της εργαζόταν σε βιομηχανίες και βιοτεχνίες –είχαν ιδρυθεί πολλές στην περιοχή, στο πλαίσιο της εκβιομηχάνισης που έλαβε χώρα την περίοδο αυτή– στα λατομεία, στα ασβεστοκάμινια, καθώς και στα χωράφια, στα περιβόλια και στα βουστάσια. Ένα σημαντικό τμήμα του εργατικού δυναμικού συγκροτούσαν, εξάλλου, οι γυναίκες, ιδιαίτερα μεταξύ των προσφύγων, όπου υπήρχαν πολλές γυναίκες «αρχηγοί» νοικοκυριών ή χωρίς οικογένεια.

Ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού ήταν, επίσης, έμποροι, τεχνίτες, βιοτέχνες ή ασχολούνταν με την παροχή υπηρεσιών. Υπήρχαν, συγχρόνως, υπάλληλοι (ιδίως τροχιοδρομικοί), επιστήμονες (πολλοί γιατροί, αρκετοί φαρμακοποιοί και δικηγόροι, καθώς και συμβολαιογράφοι, γεωπόνοι κ.ά.), διανοούμενοι, καλλιτέχνες, επιχειρηματίες, βιομήχανοι, κτηματίες, κτηματομεσίτες και εργολάβοι οικοδομών.

Σε γενικές γραμμές, η Καλλιθέα της δεκαετίας του '30 ήταν μια μικρή πόλη που έσφυζε από ζωή, με εμπορικά

καταστήματα, δημόσιες υπηρεσίες, τράπεζες, εκπαιδευτικά ιδρύματα όλων των βαθμίδων, εκκλησίες, φιλανθρωπικά ιδρύματα, πλήθος συλλόγων και σωματείων, αθλητική κίνηση, πλούσια πνευματική ζωή, τέσσερις κινηματογράφοι, πολλά καφενεία, εστιατόρια, ζαχαροπλαστεία και αρκετά κέντρα διασκέδασσης.

Υπήρχαν, επίσης, όπως αναφέρθηκε, και πολλές βιομηχανίες και βιοτεχνίες, που παρήγαγαν ένα ευρύ φά-

σμα προϊόντων. Οι πιο σημαντικές ήταν οι: «ΕΛΒΙΤΑ» Α.Ε., (είδη γραφείου), «ΒΟΥΛΚΑΝΙΑ» Α.Ε., του Γ. Πετζετάκι και «ΕΛΒΙΕΛΑ» των Μαυροφίδη-Αγγιάδη (ελαστικά), «Σαρίδης», Α.Ε., (έπιπλα -ξυλεία), «ΒΙΚΑ» Α.Ε., (καλτσοποιείο), «ΕΛΜΕΤ» (μεταλλοβιομηχανία), «Ελληνική Βιομηχανία Πλαστικών & Προσωπιδων» Α.Ε., (πλαστικά είδη), «ΕΚΑΠ» Α.Ε., (αντιασφύξιοι γόνατοι), «Ανώνυμη Βιομηχανική Εταιρεία Ρητινών» (ρη-

τινικά προϊόντα), «ΙΖΟΛΑ» Α.Ε., του Π. Δράκου (σωληνουργείο), «Γλάρος» Α.Ε., (πλεκτήριο), «Ε. Παπαδόπουλος» Α.Ε., και Τζακ Λεβής (κλωστήρια), «Αθηναϊκή Εριουργία» Α.Ε., «ΑΚΕΣ» (Ανώνυμη Κλωστούφαντουργική Εταιρεία Σύρου) και «Πειραική - Πατραϊκή» Α.Ε., (κλωστούφαντουργεία), «Αφοί Μενούσου» Α.Ε., (χημικά προϊόντα), «ΒΙΟΧΡΩΜ» Α.Ε., (χρώματα ανιλίνης), «Αφοί Παπαϊωάννου» Α.Ε. (ψυγεία), «Ανατολή» Α.Ε., και

«ΕΛΒΙΚΥ» Α.Ε., (χαρτικά - κύπελλα), «Κ. Π. Καρύδης» Α.Ε., (λιθογραφείο), «ΕΒΖΥ» Α.Ε., (ζυμοτεχνικά προϊόντα), «Κτήμα Τράκωνες» Α.Ε., (παγωτά), «Αστήρ» του Α. Κωνσταντινίδη και «Ιρις» Α.Ε., (σοκολατοποιεία), «Ανάψυξίς» και «Ερως» (αεριούχα ποτά), «Χρ. Λίζας» (ποτοποιείο), Ι. Σταφυλάκης (πλακοποιία) κ.ά.

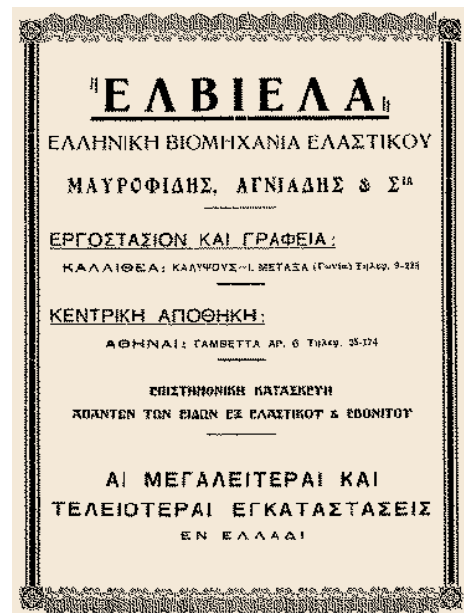
Μεταπολεμικά

Η ανάπτυξη αυτή σταμάτησε την περίοδο της Κατοχής, όταν οι περισσότερες επιχειρήσεις έκλεισαν και πολλοί Καλλιθεάτες έχασαν τη ζωή τους από την πείνα, ενώ άλλοι εκτελέστηκαν ή φυλακίστηκαν από τους κατακτητές. Στα χρόνια που ακολούθησαν, η Καλλιθέα δέχθηκε συνεχείς μετακινήσεις κυρίως από αγροτικές περιοχές της Ελλάδας, στο πλαίσιο του τεράστιου εσωτερικού μεταναστευτικού ρεύματος που έλαβε χώρα την εποχή αυτή. Συγχρόνως, δέχθηκε και πάλι πρόσφυγες στις δεκαετίες του '50 και '60, αν και σε πολύ μικρότερο αριθμό από το παρελθόν. Επρόκειτο, αφενός, για Ποντίους από τη Σοβιετική Ένωση, που μπόρεσαν να μεταναστεύσουν, εσωφεληθέντες από την ηπιότερη πολιτική του Χρυσόσοφ, και, αφετέρου, για Κωνσταντινουπολίτες, που ήρθαν στην Ελλάδα λόγω των «Σεπτεμβριανών» του 1955 και των απελάσεων του 1964. Ο πληθυσμός του δήμου αυξανόταν ραγδαία: έτσι, ενώ λίγο πριν από την έναρξη του πολέμου, το 1940 αριθμούσε 36.557 κατοίκους, το 1951 είχε 46.986 κατοίκους, το 1961 54.720, το 1971 82.438 και το 1981 117.319 κάτοικοι.

Συγχρόνως, η Καλλιθέα εξελίχθηκε σε βιομηχανικό-βιοτεχνικό και εμπορικό κέντρο. Πολλές σημαντικές βιομηχανικές μονάδες –τόσο προπολεμικές που επαναλειτούργησαν όσο και νέες– εγκαταστάθηκαν εκεί κατά την μεταπολεμική εκβιομηχάνιση της χώρας, όπως η Ελληνική Βιομηχανία Πλαστικών και Ελαστικού «Αριστόβουλος Γ. Πετζετάκης» (εξέλιξη της «ΒΟΥΛΚΑΝΙΑ»), η «Πειραιϊκή-Πατραϊκή», η βιομηχανία ηλεκτρικών συσκευών «ΙΖΟΛΑ», η «ΕΛΒΙΕΛΑ», η επιπλοποιία «Σαρίδης», η αρωματοποιία του Ιω. Μεβούνου, η «ΒΙΚΑ», η «ΒΙΟΧΡΩΜ», η υφαντουργία «Φοίβος», η φαρμακοβιομηχανία «ΚΑΛΜΟΛ», το εργοστάσιο πλαστικών του Αμπατζή, η «ΕΛΒΙΤΑ», το λιθογραφείο «Φοίνιξ» του Καρύδη, η «Ανάψυξίς», κ.ά. Εκ παραλλήλου λειτουργούσαν και εκατοντάδες βιοτεχνίες διαφόρων ειδών [μηχανουργεία, ποτοποιεία-οξοποιεία, ζαχαροπλαστεία, σαπωνοποιεία, υποδηματοποιεία, ραφεία, ξυλουργεία, επιπλοποιεία, τυπογραφεία, χρυσοχοεία, βιοτεχνίες πλαστικών ειδών, ειδών ιματισμού, παιχνιδιών, επεξεργασίας χάρτου, μαρμάρου, φωτιστικών, μετάλλων, μπαταριών (η βιοτεχνία «Πήγασος»), κ.ά]. Στα εργοστάσια και στις βιοτεχνίες απασχολούνταν και πολλοί κάτοικοι της Καλλιθέας, η οποία κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια υπήρξε τόπος

▲ Σέλλογος Κωνσταντινουπολιτών. Συνοίτιο σε μαθήτριες της Καλλιθέας (1933-34). Εκτός της μαζικής εγκατάστασης (1919-22) προσφύγων του Πόντου, διαρκής ήταν η ροή ομογενών της Κωνσταντινούπολης στην Καλλιθέα ιδίως μετά τα «Σεπτεμβριανά» (1955) και τις απελάσεις (1964), που ακολούθησαν (φωτ.: αρχείο Συλλόγου Κωνσταντινουπολιτών).

▲ Αριστερά διαφήμιση της γνωστής ΙΖΟΛΑ σε μακεία του Φωκίωνα Δημητριάδη, δημοσιευμένη (1950) στη «Βιομηχανική Επιθεώρηση». Δεξιά απλή διαφήμιση της ξεχασμένης σήμερα ΕΛΒΙΕΛΑ στο Δελτίο του ΕΒΕΑ το 1939. Ανξημένη η παρουσία μεγάλων βιομηχανικών μονάδων στην περιοχή της Καλλιθέας από τον Μεσοπόλεμο, κορυφώνεται στις δύο μεταπολεμικές δεκαετίες. Στα εργοστάσια και τις ποικίλες βιοτεχνίες απασχολούνταν πολλοί κάτοικοι της Καλλιθέας.

◀ **Καλλιθέα, 10 Μαρτίου 1948. Διανομή γάλακτος σε ορφανά της πόλης. «Σας το προσφέρει η αμερικανική αποστολή...», διαφημίζει η αφίσα. Την ίδια στιγμή στη Ρούμελη και στην ορεινή Πελοπόννησο ο Εμφύλιος βράζει. Η Καλλιθέα, όπως και η υπόλοιπη Ελλάδα, έχει βγει από την Κατοχή με τις περισσότερες επιχειρήσεις κλεισμένες. Πολλοί Καλλιθεάτες πέθαναν από την πείνα ή εκτελέστηκαν, ενώ άλλοι φυλακίστηκαν. Χρόνια τραγικά και δύσκολα (φωτ.: αρχείο Νίκου Φ. Πολίτη).**

λισσομένην αυτήν μεγάλην εμπορικήν πόλιν η ζωή προσαρμόζεται διαρκώς εις τον σύγχρονον έντονον μηχανικόν ρυθμόν της προόδου»... ✂

συγκέντρωσης εργατικού πληθυσμού.

Δημιουργήθηκαν, επίσης, πολλά εμπορικά καταστήματα και επιχειρήσεις. Πηγή της εμπορικής ανάπτυξης υπήρξε η υπαίθρια αγορά της οδού Φιλαρέτου που είχε δημιουργηθεί επί Κατοχής, η οποία στεγάστηκε με έξοδα των εμπόρων σε ιδιόκτητο κτίριο και αποτελεί τη Λαϊκή Αγορά της Καλλιθέας. Ακόμα και σήμερα, παρά την επελούσα αποβιομηχανιστή της, η Καλλιθέα έχει έντονο εμπορικό και βιοτεχνικό χαρακτήρα.

Μεγάλη ανάπτυξη σημείωσε και ο κλάδος των οικοδομικών εργασιών, λόγω της εκτεταμένης ανοικοδόμησης που άρχισε από τη δεκαετία του 1960. Ιδρύθηκαν τότε πολλά τεχνικά γραφεία και πολλοί κάτοικοι απασχολούνταν στον τομέα αυτό. Εκτός αυτών, λειτούργησαν νέα δικηγορικά και συμβολαιογραφικά γραφεία, καθώς και αρκετές ιδιωτικές κλινικές, πολλοί δε γιατροί ασκούσαν το επάγγελμά τους στην Καλλιθέα. Εγκαταστάθηκαν, επίσης, πολλές δημόσιες υπηρεσίες και τράπεζες.

Αστικοποίηση

Επακόλουθο, όμως, της ραγδαίας αστικοποίησης της περιοχής υπήρξε και η σταδιακή απόβλεια του αγροτικού της χαρακτήρα, που τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια εξακολουθούσε ακόμα να υφίσταται. Είναι γνωστή,

μάλιστα, η ύπαρξη του Συνδέσμου των Αγελαδοτρόφων Αγίας Ελεούσας, που ήταν και παλιόι κάτοικοι της Καλλιθέας (ο Συνδεσμος αυτός συγχωνεύθηκε αργότερα με αντίστοιχους συνεταιρισμούς της Αττικής και δημιουργήθηκε η γνωστή βιομηχανία γάλακτος «ΑΣΤΥ», πρώτος πρόεδρος της οποίας υπήρξε ο Καλλιθεάτης Γεώργιος Μπαρού).

Άλλο αποτέλεσμα της αστικοποίησης της Καλλιθέας ήταν και η σταδιακή αποχώρηση πολλών παλαιών υπύργων κατοίκων της, με τη σύγχρονη εγκατάσταση ενός σημαντικού αριθμού ετεροδημοτών στην αναπτυσσόμενη πόλη (ένα φαινόμενο που σημειώθηκε και σε άλλους δήμους του Λεκανοπεδίου). Συγχρόνως, συνέβη και στην Καλλιθέα, όπως σ' όλη την Ελλάδα –μέχρι, τουλάχιστον, και τη δεκαετία του 1980, που αποτελεί το χρονικό όριο του παρόντος άρθρου– έντονη κοινωνική κινητικότητα, ως συνέπεια της γενικότερης βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου.

Οι εξελίξεις αυτές προκάλεσαν σημαντικές διαφοροποιήσεις στην τοπική κοινωνία. Στο βιβλίο *Αστυ της Καλλιθέας* (1972) σημειώνεται χαρακτηριστικά: «Οι κατά το 1923 εγκατασταθέντες Έλληνες Μικρασιάται, κατά την διάρκεια των δεκαετιών ζήσαντες κοινήν ζωήν και κοινάς περιπετείας με τους παλαιότερους Καλλιθεάτας και με τους κατόπιν ελθόντας απετέλεσαν μετ' αυτών εν σύνολον με συνειδησιν τοπικήν, του "Παλαιού Καλλιθεάτου". Κατά την σημερινήν εποχήν όμως, των πολυκατοικιών και των διαμερισμάτων, των αυτοκινήτων και της τηλεόρασης, ο άλλοτε συσχετισμός είναι δύσκολος ή και αδύνατος. Το αληθές είναι ότι ο νέος πληθυσμός έδωσε πλέον ένα είδος κοσμοπολίτικου χαρακτήρος εις την Καλλιθέαν. Αυτή είναι, εν γενικαίς γραμμαίς, η σκιαγραφία της σημερινής Καλλιθέας. Εις την διαρκώς εξε-

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιοτεχνικό Επιμελητήριο Αθηνών.

Γεωργιουσιάννη Ε., «*Παναγής Α. Χαροκόπος (1835-1911). Η ζωή και το έργο του*», εκδ. Νέα Σύνορα-Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 2000.

Δήμος Καλλιθέας.

Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, «*Απογραφές πληθυσμού της Ελλάδος*» (1920,1928,1940, 1951, 1961, 1971,1981).

Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Αθηνών.

Ηλιάδης Π., «*Η εγκατάσταση των Ποντίων προσφύγων στην Καλλιθέα*»

Παπάζογλου Χρ. (επιμ.), «*Η Καλλιθέα του χτες και του σήμερα*», εκδ. εφημ. «*Ερευνα Καλλιθέας*», Αθήνα 2000, σ. 114 -6.

Ιγγλέσης Ν., «*Οδηγός της Ελλάδος*» (1920,1930,1939).

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών: *Αρχείο Προφορικής Παράδοσης.*

Κεχαγιαδόπουλος Γ., «*Ιστορία του Συλλόγου Κωνσταντινουπολιτών*» (1928-1998) (υπό έκδοση).

Λώζος Αν., «*Η Οικονομική Ιστορία των Αθηνών*», εκδ. ΕΒΕΑ, Αθήνα 1984.

Λεοντίδου Α., «*Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*», εκδ. ΠΤΙ ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.

Παπάζογλου Χρ. (επιμ.), «*Η Καλλιθέα του χτες και του σήμερα*», εκδ. εφημ. «*Ερευνα Καλλιθέας*», Αθήνα 2000.

Τριανταφυλλίδης Τρ. (επιμ.), «*Αστυ της Καλλιθέας 1884-1972. Ιστορία-Λεύκωμα-Οδηγός*», εκδ. εφημ. «*Η Καλλιθέα*», Αθήνα 1972.

Προφορικές μαρτυρίες: Γ. Ελευθεριάδης, ιατρός, Π. Ηλιάδης, φιλόλογος, Γ. Κεχαγιαδόπουλος, ιστορικός, Β. Κοραχάς, δημοσιογράφος, τ. πρόεδρος ΕΣΗΕΑ.

**ΑΝΩΝΥΜΟΣ
ΠΕΙΡΑΪΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ**

ΕΔΡΑ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΟΔΟΣ ΑΙΟΛΟΥ 26 - ΤΗΛΕΦ. 65-18

ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΣΤΟΥΨ'ΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑΣ
ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ - ΚΑΛΛΙΘΕΑ - ΜΥΤΙΛΗΝΗ

Ειδικότης κατασκευής:
Κάμποι — Ύφασμάτων — Καλτσονημάτων
χρωματιστών και μερσεριζέ και όμοιως παντός είδους νημάτων.

Ύποκαταστήματα και Πρακτορεία
εις τὰς κυριωτέρας πόλεις τῆς Ἑλλάδος
καὶ τοῦ Ἐξωτερικοῦ.

ΚΕΝΤΡ. ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΚΑΙ:
Ἀθηνῶν: Αἰόλου 26
Πειραιῶς: Μακρᾶς Στοῦς 37

— 39 —

▲ **Διαφημιστική καταχώριση της «Πειραιϊκής Πατραϊκής» στον «Οδηγό της Ελλάδος» (1930) του Ν. Ιγγλέση. Είναι ένα από τα πρώτα μεγάλα εργαστήρια που εγκαθίσταται στην Καλλιθέα.**

Εκπαιδευτικά ιδρύματα

Τον **ΣΤΑΥΡΟΥ Ι. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΥ**

Υπ. Διδάκτορας της Φιλοσοφικής
Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΠΑΡΑ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ότι οι πρώτοι οικιστές της Καλλιθέας εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μόλις στα τέλη της δεκαετίας του 1880 και κατά τη δεκαετία του 1890 (Γεώργιος Φιλάρετος: 1887, Λάσκαρης Λασκαρίδης: 1888, Γεώργιος Κρέμος: 1895, Ιούλιος Φορνέζης: 1897), ο οικισμός αναπτύχθηκε ταχύτατα. Από 50 κατοίκους το έτος 1897¹, ο πληθυσμός έφθασε τους 1.190 το 1921², για να εκτιναχθεί στους 26.603 το 1932³ εξαιτίας της ελεύσεως Ελλήνων της Ρωσίας, του Πόντου, της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θρά-

κης. Η αύξηση του πληθυσμού οδήγησε στη δημιουργία ανεξάρτητης από τον Δήμο Αθηναίων Κοινότητας Καλλιθέας το 1925 και εν τέλει στην ίδρυση του Δήμου Καλλιθέας το 1933.

Μία ακόμη συνέπεια της πληθυσμικής έκρηξης ήταν η ίδρυση ολοένα και περισσότερων σχολείων της πρωτοβάθμιας κυρίως εκπαίδευσης, και η συνεχής αύξηση των φοιτώντων σε αυτά μαθητών. Στο σχετικά σύντομο διάστημα που μεσολάβησε από την πρώτη καταγεγραμμένη μαρτυρία σχετικά με τις προσπάθειες του Γ. Φιλάρετου για ίδρυση δημοτικού αρρένων το 1906⁴ ως τα μέσα του 20ού αι., ιδρύθηκαν στην Καλλιθέα δέκα δημοτικά σχολεία, δύο γυμνάσια, δύο πλήρη ιδιωτικά (με νηπιαγωγείο, δημοτικό και γυμνάσιο), τρία ειδικά σχολεία, δύο νυχτερινά, και πέ-

ντε ανώτερες σχολές, απολογισμός εντυπωσιακός, αν όχι μοναδικός για αθηναϊκό προάστιο.

Ιδιωτικά εκπαιδευτήρια

Κατά το α' μισό του 20ού αι. ιδρύθηκαν στην Καλλιθέα δύο πλήρη ιδιωτικά σχολεία: το Εκπαιδευτήριο Α. Ζερβού-Λαζαροπούλου και η Θετική Αγωγή-Αποστολοπούλου, καθώς και δύο τουλάχιστον ιδιωτικά δημοτικά (Ευαγγελινίδου, Θεοδωρικού), η διάρκεια ζωής των οποίων υπήρξε περιορισμένη. Αρχαιότερο και μακροβιότερο όλων έμελλε να είναι το πρώτο, το οποίο ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1920, από τους αδελφούς Παναγιώτη και Ιωάννη Ζερβό, Μαρία Ζερβού, και Αλεξάνδρα Ζερβού-Λαζαροπούλου.

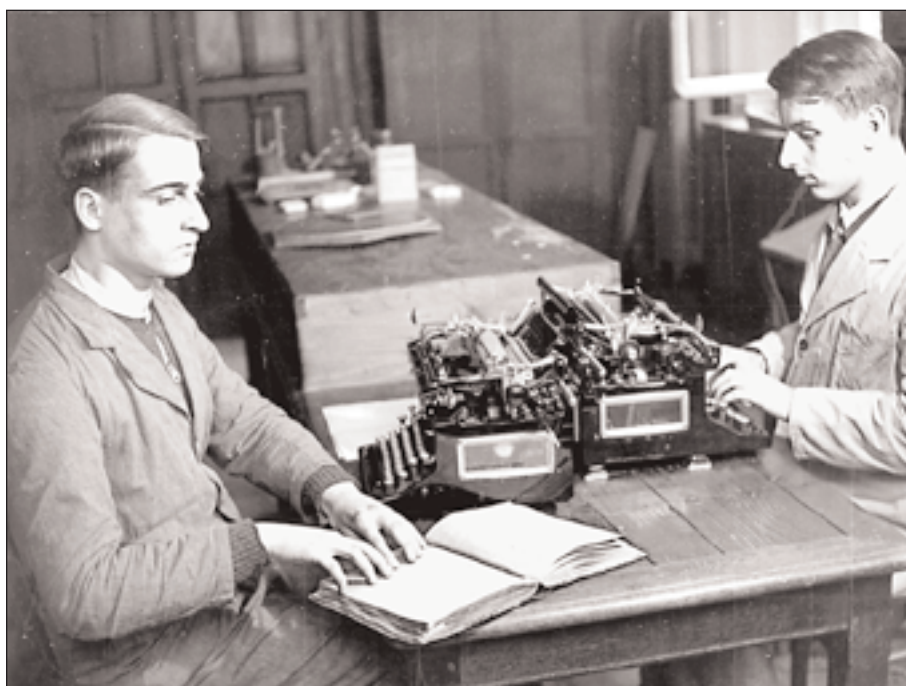
Η «Θετική Αγωγή» ιδρύθηκε το 1934 από τον Σταύρο Αποστολόπου-

▲ «Θετική Αγωγή» Αποστολοπούλου: Από την παρέλαση της 25ης Μαρτίου 1945, την πρώτη μετά την απελευθέρωση. Δεξιά, το ζεύγος των ιδρυτών, Σταύρος και Μαιρέλα Αποστολοπούλου, αριστερά, η θρησκευτική γυμνάστρια, κυρία Μαρία (Παναγεωργίου).

▲► *Ανάγνωση με το σύστημα Μιράγ στον «Όικο Τυφλών», 1965 (φωτ.: Κώστας Μπαλάφας). Δεξιά: Η Ειρήνη Λασκαρίδου, η πρώτη διευθύντρια στον «Όικο Τυφλών» ή «Αμπέτειον Μέλαθρον», προς τιμήν των δωρητών αδελφών Αμπετ. Η Λασκαρίδου (1882-1958), κόρη του Λάσκαρη Λασκαρίδη, οργάνωσε με πρωτοποριακό για την εποχή τρόπο τη λειτουργία του «Όικου Τυφλών» και τον υπηρέτησε για 30 χρόνια.*

► *«Όικος Τυφλών»: Μάθημα δακτυλογραφίας*

λο και λειτουργήσε αρχικώς ως νηπιαγωγείο και δημοτικό σε κτίριο της οδού Λασκαρίδου 120, όπου παλαιότερα είχε ανεγερθεί το πρώτο αποπερατωθέν κτίσμα της Καλλιθέας, η κατοικία του Γεωργίου Φιλαρέτου. Το 1937 το σχολείο μεταφέρθηκε στο παρακείμενο «Ηλύσιον», το τριώροφο κτίριο που είχε ανεγείρει ο Γ. Φιλάρετος για να στεγάσει τη βιβλιοθήκη του, επί της πλατείας Βασιλίσσης Σοφίας (μετονομασθείσας σε Πλατεία Τσώρτσιλ μετά την Κατοχή και Κύπρου στα τέλη της δεκαετίας του 1950). Το Γυμνάσιο επεκτάθηκε βαθμιαία, για να ολοκληρωθεί με την προσθήκη της Η' το 1949-50, έτος κατά το οποίο ανεγέρθηκε το ιδιόκτητο κτίριο του σχολείου στην Ανακρέοντος 81, έργο του αρχιτέκτονα Πατρ. Καραντινού. Σε όλα τα χρόνια της λειτουργίας του το σχολείο διατήρησε αναλλοίωτες τις βασικές του αρχές, δίνοντας πάντοτε βάρος όχι μόνο στις μεταδιδόμενες γνώσεις, αλλά και στις πανανθρώπινες και διαχρονικές ηθικές αξίες, κατανοώντας το βαθύτερο παιδαγωγικό προορισμό κάθε εκπαιδευτικού οργανισμού.

Όικος Τυφλών

Πρωτοποριακή και υποδειγματική για την εποχή της υπήρξε η οργάνωση του Όικου Τυφλών, ο οποίος ιδρύθηκε το 1906 στη σχεδόν ακατοίκητη ακόμη Καλλιθέα. Καρπός της συνεργασίας του Δημητρίου Βικέλα και του Γεωργίου Δροσίνη, στεγάστηκε στο ειδικά για τον σκοπό αυτό κτισμένο Αμπέτειον Μέλαθρον, το οποίο ανεγέρθηκε με χρήματα από το κληροδότημα των αδελφών Ραφαήλ και Ανανία Αμπέτ, εγκατεστημένων στην Αίγυπτο Συρίων εμπόρων και τραπεζιτών, οι οποίοι απέκτησαν την ελληνική υπηκοότητα και ίδρυσαν την Αμπέτειο Σχολή του Καΐρου⁵. Η οργάνωση, λειτουργία και διαμόρφωση του προγράμματος των διδασκόμενων μαθημάτων του Όικου Τυφλών οφείλεται στην πρώτη διευθύντρια, Ειρήνη Λασκαρίδου, κόρη του Λάσκαρη (δεύτερου οικιστή της Καλλιθέας) και της σημαίνουσας παιδαγωγού Αικατερίνης και αδελφή της ζωγράφου Σοφίας Λασκαρίδου. Κατά τη μακρόχρονη άσκηση των καθηκόντων της (1909-1938) το επίπεδο των παρεχομένων υπηρεσιών υπήρξε πραγματικά υψηλό και η προσφορά του ιδρύματος πολύπλευρη. Εκτός της διαμονής που παρέσχε σε παιδιά με προβλήματα οράσεως από όλη τη χώρα, ο Όικος Τυφλών επιτελούσε ανεκτίμητο παιδαγωγικό έργο, καθώς διδάσκονταν σε αυτόν όλα τα μαθήματα της στοιχειώδους εκπαίδευσης, και επιπλέον κεραμική, υφαντική, πλεκτική και μουσική, δίνοντας τη δυνατότητα για τη συγκρότηση μιας πολύ σημαντικής χορωδίας.

Το αξιόλογο αυτό έργο συνεχίστηκε από την επόμενη διευθύντρια, Σοφία Παπαδοπούλου-Κουρέα, και τον υποδιευθυντή Εμμανουήλ Κεφάκη, οι οποίοι είχαν κάνει ειδικές τυφλογολογικές σπουδές στις ΗΠΑ. Καιρία υπήρξε η συμβολή τους στη σύνδεση των

παρεχομένων γνώσεων με την παραγωγή, ώστε να εξασφαλίζεται η επαγγελματική αποκατάσταση των φιλοξενουμένων στο ίδρυμα. Μετά την επίσκεψη της Helen Keller στον Οίκο Τυφλών το 1946, η εκπαίδευση επεκτάθηκε το 1948 και στους τυφλοκωφάλαλους, με τη δημιουργία ειδικού τμήματος. Το έως τότε φιλανθρωπικό σωματείο μετατράπηκε το 1979 σε ΝΠΔΔ, υπαγόμενο στο υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας και συνεχίζει και σήμερα, ως Κέντρο Εκπαίδευσης και Αποκατάστασης Τυφλών, το πολύτιμο έργο του.

Η ύπαρξη του Οίκου Τυφλών από τις αρχές του 20ού αι. είχε ως αποτέλεσμα τη μετοίκηση στο προάστιο αυτό της πρωτεύουσας πολλών οικογενειών με παιδιά που παρουσίαζαν προβλήματα οράσεως. Καθώς η ένταξή τους στα κοινά σχολεία ήταν αδύνατη, δημιουργήθηκαν δύο ειδικά δημοτικά, τα επονομαζόμενα Αντιτραχωματικά Σχολεία. Πρόκειται για εξατάξια μικτά δημοτικά, τα οποία διαφοροποιούνταν μόνο στη μέθοδο διδασκαλίας και όχι στα διδασκόμενα μαθήματα από τα υπόλοιπα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσης.

Ανώτερα και ανώτατα ιδρύματα

Στο α΄ μισό του 20ού αι. ιδρύθηκαν στην πόλη πέντε ανώτερες και ανώτατες σχολές, προϊόντα όλες της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Το Διδασκαλείον Νηπιαγωγών, δημιούργημα της Αικατερίνης Λασκαρίδου (1842-1916), μεταφέρθηκε από την Αθήνα, όπου είχε ιδρυθεί το 1897, στην Καλλιθέα το 1912⁵. Το σύστημα διδασκαλίας που ακολούθησε η Αικ. Λασκαρίδου ήταν του Friedrich Fröbel, το οποίο είχε διδαχθεί στην Αυστρία, τη χώρα όπου γεννήθηκε και σπούδασε. Μετά την υπαγωγή του στο κράτος το 1922 το Διδασκαλείον παρέμεινε επί πολλές δεκαετίες ο μοναδικός κρατικός φορέας επιστημονικής κατάρτισης των νηπιαγωγών ως την ίδρυση των αντίστοιχων πανεπιστημιακών τμημάτων.

Πάντειος

Η έλλειψη ειδικής σχολής για τη διδασκαλία των πολιτικών και των κοινωνικών επιστημών στην Ελλάδα ώθησε δύο πολιτικούς, το Γεώργιο Φραγκοῦδη (1869-1939) και τον Αλέξανδρο Πάντο (1888-1930), να επιδιώξουν την ίδρυση της κατά το πρότυπο της Ecole Libre des Sciences Politiques του Παρισιού, στην οποία είχαν και οι δύο σπουδάσει⁷. Ο πρώτος σύστησε το 1925 το Σωματείο «Εκπαιδευτική Αναγέννησις» με στόχο τη συγκέντρωση χρημάτων, την οποία πέτυχε με εράνους στο Παρίσι, το Λονδίνο, τις ΗΠΑ, την Αίγυπτο και στη γενέτειρά του, Κύπρο. Χάρης στις ενέργειές του θεμελιώθηκε το 1927 από τον τότε Πρόεδρο της Δημοκρατίας Παύλο Κουντουριώτη το κτίριο της σχολής στη λεωφόρο Συγγρού, το οποίο αποπερατώθηκε τρία χρόνια

αργότερα, με χορηγία και του ελληνικού Δημοσίου, που οφειλόταν στον υπουργό Παιδείας Γ. Παπανδρέου.

Με τη διαθήκη του ο Αλ. Πάντος διέθετε το σύνολο της περιουσίας του για την ίδρυση αντίστοιχης σχολής, ορίζοντας ως εκτελεστή τον εκάστοτε πρωθυπουργό της χώρας. Το 1931, ένα χρόνο μετά τον θάνατο του Αλ. Πάντου και μετά την ίδρυση της Σχολής της «Εκπαιδευτικής Αναγεννήσεως» υπογράφηκε σύμβαση μεταξύ του Γ. Φραγκοῦδη, διευθυντή της νεοσύστατης Σχολής, και του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου, με την οποία τα κινητά και ακίνητα περιουσιακά στοιχεία της Σχολής διετίθεντο για τους σκοπούς της διαθήκης του Αλ. Πάντου. Από τη σύμβαση αυτή προέκυψε η Πάντειος Σχολή Πολιτικών Επιστημών, η οποία λειτούργησε ως ιδιωτική μέχρι το 1937, οπότε αναγνωρίστηκε ως δημόσια ανώτατη σχολή κατόπιν των ενεργειών του καθηγητή της Δημητρίου Σταύρου.

Σιβιτανίδειος

Με τη χειρόγραφη διαθήκη του (1898) ο πλούσιος Αιγυπτιώτης έμπο-

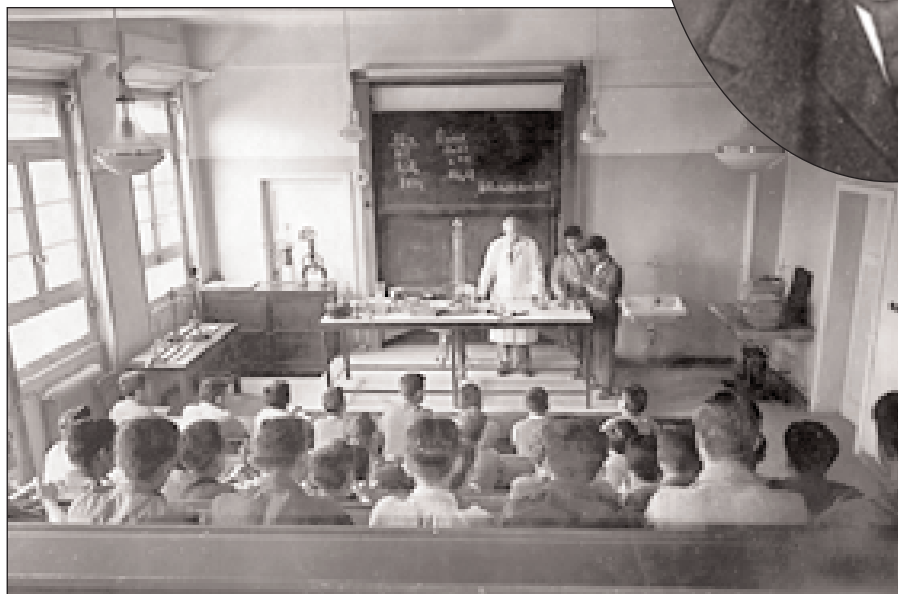
ρος Βασίλειος Σιβιτανίδης (1830-1921) παρήγγελλε την ίδρυση «άνευ αναβολής» στην Αθήνα Σχολής Τεχνών και Επαγγελματιών κατά το πρότυπο του Conservatoire des Arts et Metiers του Παρισιού, η οποία θα κατασκευαζόταν με το ήμισυ της περιουσίας που θα κατέλιπε, ενώ με το υπόλοιπο ποσό εξασφάλιζε τη συντή-

ρησή της στο διπλό κέλυφος. Με τη νεώτερη δε διαθήκη του (1917) όριζε ως εκτελεστή της το ελληνικό Δημόσιο και ως μέλη της Διοικούσας Επιτροπής της υπό ίδρυση σχολής τον εκάστοτε Μητροπολίτη Αθηνών, τον πρόεδρο και έναν Εισαγγελέα του Αρείου

Πάγου. Η επιθυμία του πραγματοποιήθηκε το 1927 με την ίδρυση της Σιβιτανιδείου Τεχνικής Σχολής Τεχνών και Επαγγελματιών.

Η «δημοσία ιδιοσυντήρητος» σχολή, που υπαγόταν στο υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, είχε ως προορισμό «την παροχήν μέσων και κατωτέρων Βιομηχανικής Τεχνικής και εν γένει επαγγελματικής μορφώσεως»⁸. Στα μεταγενέστερα χρόνια απέκτησε και τρίτο κύκλο σπουδών, οπότε περιελάμβανε: Κατώτερα Σχολή Τεχνι-

► ▼ **Σιβιτανίδειος Σχολή: Μάθημα χημείας στο αμφιθέατρο. Η Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών και Επαγγελματιών ιδρύθηκε στην Καλλιθέα το 1927 και λειτουργεί μέχρι σήμερα, με μία μόνο διακοπή στα χρόνια της Κατοχής, καθώς οι κυριακές εγκαταστάσεις είχαν επιταχθεί από τα κατοχικά στρατεύματα. Δεξιά: Ο εκ των ιδρυτών Λογίζος Σιβιτανίδης.**

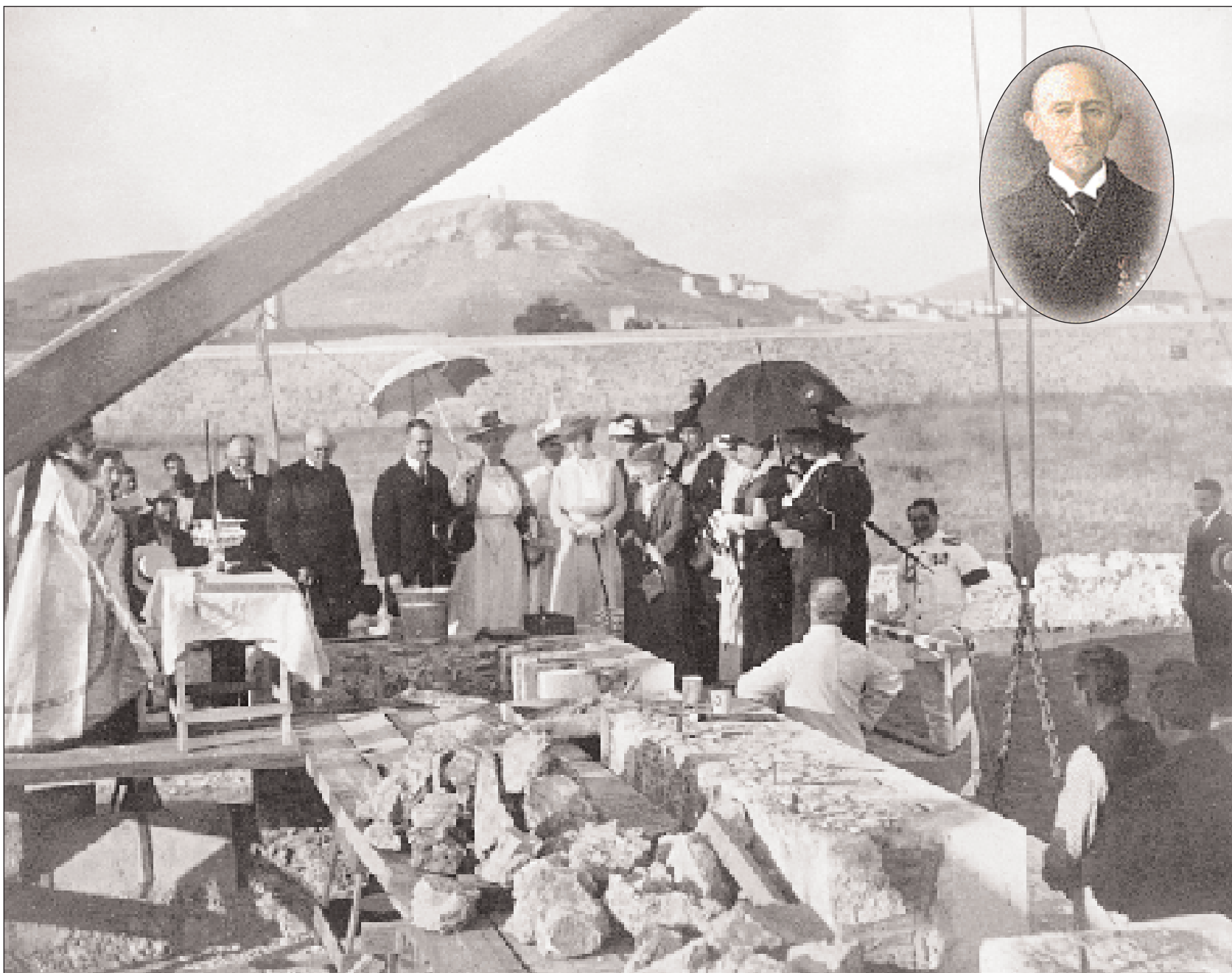
τών, Μέση Σχολή Εργοδηγών και Ανώτερα Σχολή Τεχνολογών Μηχανικών. Σήμερα, 75 χρόνια μετά την ίδρυση της, η Σιβιτανίδειος παραμένει ένας ζωντανός και διαρκώς αναπτυσσόμενος εκπαιδευτικός οργανισμός.

Οι Τεχνικές-Επαγγελματικές Σχολές Θαλής ιδρύθηκαν στο τέλος της εξεταζομένης περιόδου, το 1948, από το Γ. Παρασκευόπουλο και το Ν. Μπακά με στόχο την κάλυψη των ιδίων με τη Σιβιτανιδείου Σχολή αναγκών, την παροχή δηλαδή τεχνικών γνώσεων σε επίπεδο κατωτέρας και μέσης τεχνικής σχολής⁹.

Χαροκόπειος

Ο Παναγής Χαροκόπος (1835-1911), μεγαλέμπορος και εκμισθωτής γαιών στη Ρουμανία, όπου διέμεινε για περισσότερα από 40 χρόνια, και βουλευτής του Κόμματος των Φιλελευθέρων (1910-11) μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, επεδίωξε να καλύψει ένα μεγάλο κενό της δημόσιας εκπαίδευσης: την παροχή στις Ελληνίδες επαρκών γνώσεων, ώστε αφενός να ανταποκριθούν επιτυχώς στις ανάγκες του νοικοκυριού, το οποίο θα έπρεπε να προσαρμοστεί στα σύγχρονα πρότυπα της Δυτικής Ευρώπης, και αφετέρου να εξασφαλίσουν μία βιοποριστική διέξοδο σε τομείς σχετικούς με την οικιακή οικονομία¹⁰.

▲ 10 Ιουνίου 1915. Η τελετή θεμελίωσης της Χαροκοπείου Σχολής στην Καλλιθέα από τη Βασίλισσα Σοφία (φωτ.: αρχείο Χαροκοπείου Πανεπιστημίου). Ενθετη φωτογραφία: Ο Παναγής Χαροκόπος (Κεφαλονιά 1835-Καλλιθέα 1911), με πλούσια, κουνωφελή δραστηριότητα, αγόρασε το 1906 οικόπεδο 20 στρ. στην Καλλιθέα και διέθεσε ένα σημαντικό μέρος της περιουσίας του για την ίδρυση και συντήρηση της Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων. Ωστόσο, δεν πρόλαβε ούτε καν την ανέγερση της Σχολής που ξεκίνησε το 1915 και άρχισε να λειτουργεί το 1929. Διάδοχος της Σχολής από το 1990 είναι το Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

Παρά το γεγονός ότι η επιθυμία του να διαθέσει ένα εξαιρετικά σημαντικό μέρος της περιουσίας του για τη δημιουργία και συντήρηση μίας «Οικοκυρικής και Επαγγελματικής Σχολής Θηλέων» έγινε γνωστή ήδη από το 1906, την πρόνοιά του να θέσει την υπό ίδρυση σχολή υπό την αιγίδα της πριγκίπισσας Σοφίας, την αγορά από τον ίδιο του οικόπεδου στην Καλλιθέα, τη δημιουργία επιτελείου συνεργατών με προεξάρχοντα τον Αρ. Κουρτίδη για τη συγκρότηση του προγράμματος της σχολής και την ανάθεση στον Αναστάση Μεταξά του σχεδιασμού των απαιτούμενων κτιρίων ύστερα από επανειλημμένες αυτοψίες σε αντίστοιχες σχολές της Κεντρικής Ευρώπης, ο ευεργέτης δεν πρόλαβε να δει το μεγαλόπνοο σχέδιό του να πραγματοποιείται. Εξαιτίας της γραφειοκρατίας, πάγιας νόσου του ελληνικού κράτους, η ανέγερση του (υφισταμένου και σήμερα) κτιρίου ξεκίνησε πέντε χρόνια μετά τον θάνατό του, το 1916, ενώ η Χαροκόπειος Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή Κορασίων – Διδασκα-

λείον ξεκίνησε τη λειτουργία της μόλις το 1929.

Το τριετές αυτό διδασκαλείο, που στόχο είχε «την μόρφωσιν διδασκαλισσών των οικοκυρικών μαθημάτων», κατέστη δημόσιο το 1931, ενώ το 1934 αναγνωρίστηκε ως Ανωτέρα Οικοκυρική Σχολή και το 1937 ενισχύθηκε με την προσθήκη διετούς διδασκαλείου οικοκυρικής εκπαίδευσης. Επειτα από μία μακρά περίοδο δοκιμασίας, που οδήγησε ακόμη και σε διετή διακοπή της λειτουργίας της, η σχολή αναγεννήθηκε το 1980 για να ανανεωθεί εκ βάθρων το 1990, με τη μετατροπή της σε Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα. Το Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, με την ευρωπαϊκών προδιαγραφών οργάνωση των σπουδών –που εκτός της Οικιακής Οικονομίας έχουν πλέον επεκταθεί και στον τομέα της Διαιτολογίας-Διατροφής και σε εκείνον της Γεωγραφίας– την υποδειγματική αναστήλωση των παλαιών κτιρίων και την προσθήκη νέων, εξίσου λειτουργικών, σε αγαστή συνύπαρξη με τα προϋπάρχοντα, καθώς και με την πρότυπη λειτουργία του,

αναμφισβήτητα τιμάει την Καλλιθέα με την αδιάκοπη παρουσία του στον ίδιο χώρο επί 70 και πλέον έτη. ❀

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Ελ. Θ. Κασιάνης, «Η Καλλιθέα. Σελίδες από την ιστορία της 1884-1963», 24.
2. Ο.π.
3. Ο.π.
4. Τριαντάφυλλος Τριανταφυλλίδης, «Άστρ Καλλιθέας» 1884-1972, γ.τ., χ.χ., 198.
5. Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα,
6. Τριανταφυλλίδης, ό.π., 227.
7. Για το ιστορικό της ίδρυσης της ΠΑΣΠΕ βλ. Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών, Επετηρίς του Ακαδημαϊκού Έτους 1957-1958, Αθήνα 1957, 3-5.
8. Π.Δ. 22 Ιουν./9 Ιουλ. 1927.
9. Τριανταφυλλίδης, ό.π., 228.
10. Διεξοδική παρουσίαση των σχετιζομένων με τη Χαροκόπειο Σχολή και τον ιδρυτή της ιστορικών στοιχείων με εξαιρετική χρήση των πηγών γίνεται στο βιβλίο της Ευαγγελίας Ν. Γεωργιτσογιάννη, Παναγής Α. Χαροκόπος (1835-1911), Αθήνα 2000, 115-74.

Ο Τύπος στην Καλλιθέα

Της **ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΣ ΓΕΩΡΓΙΤΣΟΓΙΑΝΝΗ**

Επικ. Καθηγήτριας

Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου

Ο ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς εκφράζει μια «περιφέρεια» της πρωτεύουσας όπου ο Τύπος έλαβε σημαντική ανάπτυξη, αντικατοπτρίζοντας την πορεία του μικρού αθηναϊκού προαστίου που εξελίχθηκε σε προσφυγούπολη και αργότερα σε μεγαλούπολη και βιομηχανικό - βιοτεχνικό - εμπορικό κέντρο, διαθέτοντας συγχρόνως μια αξιόλογη πολιτιστική κίνηση.

Ιδιαίτερη ανάπτυξη παρουσίασαν οι εφημερίδες: συνολικά εκδόθηκαν 40 εφημερίδες, από τις οποίες οι 12 κατά τον μεσοπόλεμο. Αρχικό κίνητρο της έκδοσης τοπικών εφημερίδων υπήρξε η ανεξαρτητοποίηση της Καλλιθέας από τον Δήμο Αθηναίων [ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι η πρώτη εφημερίδα (*Η Καλλιθέα*) εκδόθηκε το 1928, τρία χρόνια μετά την ανακήρυξη της Καλλιθέας σε κοινότητα]. Γι' αυτό, όλες οι προπολεμικές εφημερίδες της υπήρξαν βραχύβια έντυπα, που εκδόθηκαν για να εξυπηρετήσουν προεκλογικού χαρακτήρα σκοπιμότητες των τοπικών πολιτικών παραγόντων. Μεταξύ αυτών, αξιωματικώς η *Καλλιθέα* (Β' περίοδος: 1929), αρχισυντάκτης της οποίας υπήρξε ο ποιητής Γιώργος Κοτζιούλας, καθώς και η *Πρόσδος* και το *Προαστιακόν Βήμα* (δεκαετία του 1930), που εκδόθηκαν από τον -νεαρό τότε- λογοτέχνη Χρήστο Πύρπασο (Πυρπασόπουλο).

Τη σοβαρότερη προσπάθεια δημιουργίας τοπικού εντύπου αποτέλεσε η εφημερίδα *Καλλιθεϊκός Τύπος* του Στέλιου Νικολαΐδη, που εκδόθηκε μετά τις δημοτικές εκλογές του 1934. Ήταν εβδομαδιαία, σε κανονικό σχήμα, τετρασέλιδη, με εμφάνιση αθηναϊκής εφημερίδας. Η θεματολογία της περιλάμβανε την τοπική ειδησιογραφία, ενημέρωση επί των δημοτικών ζητημάτων, χρονογράφημα, καθώς και λογοτεχνικές και καλλιτεχνικές στήλες. Συνεργάτης της υπήρξε, στις αρχές της σταδιοδρομίας του και ο Καλλιθεάτης λογοτέχνης Γιάννης Χατζίνης.

Μετά τη διακοπή της κυκλοφορίας του *Καλλιθεϊκού Τύπου* το 1935, δεν εκδόθηκε κανένα τοπικό έντυπο μέχρι το 1945. Στην Καλλιθέα λειτούργησε, όμως, κατά την Κατοχή (1942-44), μέσα σε ειδικά διαμορφωμένη κρύπτη στο σπίτι του Βαγγέλη Μενεμένη στην οδό Σκρα, παράνομο τυπογραφείο του ΕΑΜ, όπου τυπωνό-

ταν η εφημερίδα *Ελεύθερη Ελλάδα*, καθώς και προκλήσεις και άλλο έντυπο υλικό. Στο τυπογραφείο, την πρωτοβουλία για τη δημιουργία του οποίου είχε ο Γιώργος Ελληνούδης, στέλεχος του ΕΑΜ, εργάζονταν ο Βαγγέλης Μενεμένος -ο μόνος σήμερα εν ζωή- ως πιεστής και οι Νίκος Καλατζόπουλος και Δημήτρης Χατζής -δημοσιογράφος και γνωστός σήμερα λογοτέχνης- ως στοιχειοθέτες. Υπεύθυνος για τα κείμενα και για την προμήθεια των υλικών ήταν ο δημοσιογράφος

Κώστας Βιδάλης. Ο επιπλοποιός Χρήστος Τζιμης, που κατασκεύασε την είσοδο της κρύπτης, είχε αναλάβει, μαζί με τη σύζυγό του, τη διανομή των εντύπων. Το τυπογραφείο αυτό σώζεται ανέπαφο έως σήμερα και στον χώρο του προβλέπεται να ανεγερθεί «Μουσείο του Τύπου της Εθνικής Αντίστασης».

Μεταπολεμικά

Η εκδοτική δραστηριότητα επαναλήφθηκε μετά την Απελευθέρωση. Οι περισσότερες εφημερίδες της πρώ-

Η έκδοση σαράντα τοπικών εφημερίδων -ανάμεσά τους και η «Ελεύθερη Ελλάδα»- από το 1928 έως σήμερα

▲ Αν ο «Καλλιθεϊκός Τύπος» (1934-'35) τον Στέλιον Νικολαΐδη είναι η σοβαρότερη εκδοτική προσπάθεια στον Μεσοπόλεμο, «Η Καλλιθέα» τον Τριαντάφυλλον Τριανταφυλλίδη είναι μεταπολεμικά (1945) η μακροβιότερη (1989), ενώ «Η Ερευνα» τον Χρ. Παπάζογλου με εκδοτικές περιόδους (1959-'60, 1964-'67) κυκλοφορεί από το 1994 σταθερά μέχρι σήμερα. Η «Ελεύθερη Ελλάδα» εγγράφεται βέβαια στον παράνομο Τύπο.

της μεταπολεμικής περιόδου υπήρξαν βραχύβια φύλλα, ως επί το πλείστον προεκλογικού χαρακτήρα. Δημιουργήθηκαν, όμως, και έντυπα με προοπτική και διάρκεια.

Η μακροβιότερη από τις μεταπολεμικές εφημερίδες υπήρξε η *Καλλιθέα* (1945-1989) του Τριαντάφυλλου Τριανταφυλλίδη. Η θεματολογία της περιλάμβανε την τοπική ειδησιογραφία, έρευνες, ενασχόληση με τα προβλήματα του τόπου και των γειτονικών δήμων, παρακολούθηση της δράσης των πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών φορέων της Καλλιθέας, χρονογράφημα (για ένα διάστημα το έγραφε ο Καλλιθεάτης δημοσιογράφος Παύλος Παλαιολόγος), λογοτεχνικές στήλες, με τη συνεργασία τοπικών λογοτεχνών, κυρίως των Σωτήρη Σκίπη και Γιάννη Χατζίνη, καθώς και, μερικές φορές, γελοιογραφία. Η εφημερίδα ήταν αρχικά εβδομαδιαία, από το 1965 έγινε δεκαπενθήμερη, ενώ στη δεκαετία του 1980 έγινε μηνιαία.

Δεύτερη σε χρονική διάρκεια υπήρξε η εφημερίδα *Τα Χρονικά της Καλλιθέας* (1946-61) του δημοσιογράφου - λογοτέχνη Γιάννη Θεοδωρίδη, πρώην συνεκδότη της *Καλλιθέας* στο διάστημα 1945-46. Αρχικά εβδομαδιαία και από το 1947 δεκαπενθήμερη, η εφημερίδα αυτή είχε ανάλογο με την προηγούμενη θεματολόγιο, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη λογοτεχνία, γι' αυτό και από το 1949 άλλαξε ο υπότιτλός της και από «πολιτική ανεξάρτητος εφημερίδα» έγινε «πολιτικο-λογοτεχνική εφημερίδα». Δημοσιεύονταν όχι μόνο πεζά και ποιήματα του εκδότη, αλλά και συνεργασίες και άλλων λογοτεχνών της Καλλιθέας, όπως των Σωτήρη Σκίπη, Γιάννη Χατζίνη, Κούλη Αλέπη. Τη στήλη «Καλλιθεάτικες σημειώσεις» υπέγραφε ο Παύλος Παλαιολόγος. Επιστημονικά θέματα εκλαϊκευμένης παιδιατρικής δημοσίευσε ο Καλλιθεάτης παιδίατρος Ιωάννης Δαβάκης, που υπήρξε, επίσης, συνεργάτης σε ανάλογα θέματα της *Καλλιθέας*.

Η μόνη από τις παλιές μεταπολεμικές εφημερίδες που κυκλοφορεί ακόμη, και, μάλιστα, υπό τον ίδιο εκδότη, είναι η εβδομαδιαία *Ερευνα* του Χρήστου Παπάζογλου (1959-1960, 1964-1967, και στο διάστημα 1973-83 ως Οικονομοτεχνική *Ερευνα*). Η εφημερίδα παρακολουθούσε εξ αρχής τη δημόσια ζωή της πόλης. Μετά την επανέκδοσή της το 1994, έχει εμπλουτιστεί και με θέματα ευρύτερου και πιο σύγχρονου ενδιαφέροντος.

Στη δεκαετία του 1990 παρατηρήθηκε αναζωπύρωση της τοπικής εκδοτικής δραστηριότητας στον χώρο των εφημερίδων με την έκδοση αρ-

◀ **Σκρα 31. Ο** Ενάγγελος Μενεμένης, «ξεναγός» στην ειδικά διαμορφωμένη υπόγειο κρύπτη, όπου λειτουργούσε το παράνομο τυπογραφείο του ΕΑΜ και τυπωνόταν η δεκαπενθήμερη εφημερίδα «Ελεύθερη Ελλάδα» (24/12/42-29/3/44) σε 12 με 18 χιλ. φέλλα.

◀ **Οψη της υπόγειας κρύπτης με τις κάσες στοιχειοθεσίας από το ύψος της καταπακτής. Το παράνομο τυπογραφείο έμεινε ανέπαφο, στην κατάσταση που βρισκόταν κατά την τελευταία ημέρα της λειτουργίας του. Αποκαλύφθηκε 40 χρόνια μετά: 1984.**

◀ **Το πιεστήριο που δούλενε ως πιεστής ο Ενάγγελος Μενεμένης, ο μόνος σήμερα επιζών από την ομάδα του παράνομου τυπογραφείου, η οποία, εκτός του τυπώματος, έκανε και διανομή του έντυπου υλικού: προκηρύξεις και άλλα αντιστασιακά έντυπα (φωτ.: Νικολίνα Μαυρογεώργη - Αλεξάνδρα Κιουσαρά).**

κετών καινούργιων φύλλων, τα περισσότερα από τα οποία εξακολουθούν να κυκλοφορούν.

Λόγοι

Σε γενικές γραμμές, η ανάπτυξη των εφημερίδων στην Καλλιθέα οφείλεται κυρίως: πρώτον, στον υφιστάμενο ανταγωνισμό στο πλαίσιο του τοπικού πολιτικού βίου, καθώς και στην ύπαρξη στην πόλη διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων και ιδεολογικο-πολιτικών τοποθετήσεων, που, όπως ήταν επόμενο, επιζητούσαν χώρους έκφρασης και προώθησης των αιτημάτων τους, γεγονός που πρέπει να συνέβαλε, προφανώς, στην πολυμορφία στον χώρο του Τύπου · δεύτερον, στην έλευση του προσφυγικού στοιχείου (αξιοσημειωτό είναι ότι οι περισσότεροι και σημαντικότεροι από τους εκδότες προέρχονταν από προσφυγικές οικογένειες), με την ιδιαίτερη πολιτισμική παράδοση, αλλά και τα φλέγοντα προβλήματα που έπρεπε να λυθούν, θέματα που απασχολούσαν κατά πολύ τις τοπικές εφημερίδες.

Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η ύπαρξη πνευματικής κίνησης στην πόλη. Το γεγονός αυτό επηρέασε τη θεματολογία των εφημερίδων με τη συχνή δημοσίευση κειμένων αναλόγου περιεχομένου, ενώ και αρκετοί άνθρωποι των γραμμάτων που κατοικούσαν στην Καλλιθέα ασχολήθηκαν με τον χώρο αυτόν. Άλλοι διετέλεσαν συνεργάτες τοπικών εφημερίδων, ενώ άλλοι ανέλαβαν πρωτεύοντα ρόλο σ' αυτές.

Συμβολή

As σημειωθεί, επίσης, η συμβολή του Τύπου της Καλλιθέας στη διάσωση και προβολή της τοπικής ιστορίας, με τη συχνή δημοσίευση άρθρων σχετικά με το θέμα αυτό και, κυρίως, με την καταγραφή της σε τρεις αυτοτελείς εκδόσεις, που πραγματοποιήθηκε χάρη στους εκδότες τοπικών εφημερίδων Ελευθέριο Κασιάνη (1963) [εξέδωσε τα βραχύβια *Νέα της Καλλιθέας* το 1958], Τριαντάφυλλο Τριανταφυλλίδη (1972) και Χρήστο Παπαζώγλου (1999).

Ο Τύπος της Καλλιθέας αποτελεί, λοιπόν, μια αξιόλογη περίπτωση «περιφερειακού» Τύπου και για τον λόγο αυτόν αξίζει να συγκροτηθεί ένα ειδικό αρχείο που να συγκεντρώνει τουλάχιστον όσο υλικό δεν συγκαταλέγεται στις συλλογές της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος και της Μπεννακείου Βιβλιοθήκης της Βουλής, όπου βρίσκεται ένα μέρος του εν λόγω Τύπου, ενώ ένα μεγάλο μέρος του έχει ήδη χαθεί και άλλο βρίσκεται διασκορπισμένο σε ιδιώτες. ❧

ΠΗΓΗ ΣΤΟΙΧΕΪΩΝ:

Ε. Γεωργιτσουγιάννη - Αλ. Κιτσαρά - Ν. Μαυρογεώργη «Η Καλλιθέα και ο Τύπος της», Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Ο Ελληνικός Τύπος, 1784 έως σήμερα. Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις», Αθήνα 23-25/5/02, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων.

Σοφία Λασκαρίδου

Της ΑΓΓΕΛΙΚΗΣ ΚΟΥΜΕΤΑΚΗ - ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝΑΣ ΦΡΑΧΤΗΣ μάς χώριζε. Τα μεσημέρια την ακούγαμε να φωνάζει τη γάτα της, ψηλά από το μεγάλο μπαλκόνι: «Ζιζί, Ζιζί, Ζιζί» και συχνά τη διακρίναμε ανάμεσα στα δέντρα, με το παλιό καπέλο της δουλειάς, να σκαλίζει, να επιστατεί το πότισμα ή να τσακώνεται με τον κηπουρό. Στον κήπο της, οι άσπρες και κίτρινες πεταλούδες πλανιούνταν πάνω από το χαμομήλι που θέρεινε κάθε άνοιξη κι αργότερα πρόβαλαν οι μολόχες, οι χρυσοί ήλιοι και κάτι πελώρια κόκκινα βλίτα, σα φλογερά λοφία.

Πόσων χρονών ήτανε; Βάζαμε με τον νου μας αστρονομικούς αριθμούς. Η ίδια μας είχε κάποτε αναφέρει πως μικρή είχε δει τον πατέρα της να φυτεύει τα πεύκα που υψώνονταν τώρα πάνω από τις στέγες... Της άρεσε να μας μιλάει για τα ευτυχισμένα παιδικά της χρόνια, την πρωτοποριακή νιότη της, τις σπουδές της στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, τις παράτολμες περιπλανήσεις της, τον μυθικό, άτυχο έρωτά της με τον Περικλή Γιαννόπουλο.

Το ατελιέ

Τώρα ο σάλος είχε κοπάσει. Στο σπίτι της με τις αναγεννησιακές αψίδες, κομψό έργο του Παύλου Τσίλλερ, είχε απομείνει αυτή με την υπηρέτρια, τη γάτα της και μια πανάρχαια οικογένεια από κελώνες που φώλιαζαν κοντά στο πηγάδι. Στο ατελιέ που έβλεπε προς τον κήπο, οι τοίχοι ήταν σκεπασμένοι από τους πίνακές της: πλιόλουστα τοπία της Αττικής, νυχτερινά πανηγύρια στην Προβηγκία, ροδομάγουλοι Γερμανοί καθηγητές, σπουδές γυμνών, ενώ χαμηλότερα, στις εταζέρες, στις βιτρίνες, στα ράφια και στα ανατολίτικα ντιβάνια, αναπαύονταν ο άψυχος κόσμος που τη συντρόφεψε ως το τέλος της ζωής της: Αγαματάκια, κοχύλια των ωκεανών, παλιά τουρκικά χαλιά, ένα δέρμα λεοπαρδαλός με μπαλσαμωμένο κεφάλι, μια κιθάρα, ένα καλειδοσκόπιο, μια νεκροκεφαλή, και στο ψάθινο ανάκλιτρο οι αρχαιοπρεπες κούκλες που τόσο λαχτάρησα μικρή, καθεμιά με το όνομά της. Πιο μέσα, στο κλειστό σαλόνι με το πιάνο, πορτρέτα της Σοφίας από φίλους ζωγράφους, όπου η νέα ψιλόλιγνη γυναίκα με τα σκοτεινά μαλλιά και το επιβλητικό πρόσωπο περνούσε μια σειρά μεταμορφώσεις: η Σοφία - τέχνη, η Σοφία - κυπαρίσσι, η Σοφία - γυναίκα. Κι άλλα πορτρέτα οικογενειακά, φωτογραφίες, σκίτσα, γελοιογραφίες και κορνιζαρισμένα γράμματα.

Το ατελιέ άνοιγε κάθε πρώτη Κυριακή του μηνός για να υποδεχθεί τους φίλους. Τη μέρα αυτή γινόταν μια ξεχωριστή προετοιμασία, αφού ακόμη και στους σκληρούς χειμώνες της Κατοχής, δεν έπαψαν να ανάβονται οι βαριές πορσελάνινες σόμπες και να στολίζεται το ψεύτικο δεντράκι για τα Χριστούγεννα, ενώ το καλοκαίρι οι ψάθινες πολυθρόνες και τα κεντητά μαξιλάρια μεταφέρονταν στον κήπο. Μα οι παλιοί φίλοι με τα νκηρά ονόματα είχαν προ πολλού απαρνηθεί τον δρόμο της Καλλιθέας. Απόμεναν λίγοι στενοί συγγενείς, εμείς οι γείτονες,

▶ Η Σοφία Λασκαρίδου (1882-1965) στο εργαστήριό της στα μέσα της δεκαετίας του '10. Πρώτο ταλέντο η Λασκαρίδου, παρουσίασε ήδη σε ηλικία 14 χρόνων έργα της στην έκθεση της Εταιρείας των Φιλοτέχνων. Υπήρξε η πρώτη γυναίκα που έγινε δεκτή (1903) στο Σχολείο των Τεχνών. Τελειόνοντας (1908) συνέχισε στο Μόναχο (1908-11) και στο Παρίσι (1911-15). Εγκαταστάθηκε στη συνέχεια στην Ελλάδα, αλλά συχνά επισκεπτιόταν τη Δυτική Ευρώπη και συμμετείχε σε εκθέσεις. Το 1956 εξέδωσε το βιβλίο «Από το ημερολόγιό μου, αναμνήσεις και σκέψεις», ενώ το 1960 δημοσίευσε συμπληρώματά του: «Από το ημερολόγιό μου. Συμπληρώματα. Μια αγάπη μεγάλη», όπου αναφέρεται στον αιχμή δεσμό της με τον Περικλή Γιαννόπουλο.

▲ Αντική όψη της οικίας Λασκαρίδου με τη βεράντα του ατελιέ και τον «ονειρικό» κήπο γύρω στα 1960. Ένα από τα πρώτα κτίσματα η οικία της οικογένειας Λασκαρίδου, περιήλθε στον Δήμο και ύστερα από καθολική ανακαίνιση λειτουργεί εδώ και δύο χρόνια ως Δημοτική Πινακοθήκη Καλλιθέας, φιλοξενώντας, εκτός από τα ενθυμήματα της ζωγράφου, εκθέσεις και πολιτιστικές εκδηλώσεις.

► Σοφία Λασκαρίδου, «Παρίσι, 14 Ιουλίου», π. 1900 (Λάδι σε χαρτόνι, Εθνική Πινακοθήκη). Η ζωγραφική της Λασκαρίδου κινείται στο πλαίσιο ενός ρεαλιστικού ιμπρεσιονισμού με εξπρεσιονιστικές πινελιές και νευρώδεις χειρονομίες. Έργα της βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη στη συλλογή Κοντλίδη και στη Δημοτική Πινακοθήκη της Καλλιθέας, που φέρει και το όνομά της.

και σπανιότερα, κάτι παράδοξα εξωτικά ναυάγια, ξεχασμένοι λογοτέχνες ή αποτυχημένοι ηθοποιοί. Ερχόταν κι η αδελφή της η Ειρήνη, δυναμική, άκαμπτη γυναίκα, γνωστή παιδαγωγός και μέτρια ποιήτρια, και οι δυο μαζί μάς πρόσφεραν μεζέδες και γλυκό κρασί. Ευγενέστατες, με τα αρχαϊκά τους κτενίσματα, τα εξωφρενικά φορέματα και την αλύγιστη θέληση, εμπύκωναν την ομήγυρη, γενναίες Καρυάτιδες που στήριζαν στα γερασμένα κεφάλια τους το οικοδόμημα μιας άλλης εποχής.

Εκανα ό,τι μου άρεσε

Τις άλλες μέρες ο κήπος βυθιζόταν ξανά στη σιωπή. Στο πίσω μέρος του, ένα ξύλινος φράχτης τον απομόνωνε από έναν παραμελημένο χώρο με πεύκα, τσουκνίδες, μια στέρνα και τον ανεμόμυλο που έδινε νερό στον κήπο. Ωσπου κάποτε μια θορυβώδης παρέα παιδιών της γειτονιάς, ο Γιώργος, ο Φιλάρετος, ο Μάριος κι άλλοι πολλοί στήσαμε ένα μικρό ναύσταθμο από λάσπη πλάι στο καντάκι που έφερνε το νερό στον κήπο, κι ενώ τα ξύλινα караβάκια μας αρμένιζαν φορτωμένα κυπαρισσόμυλα, συνοδεύαμε το παιχνίδι με φωνές, καυγάδες και ξυλοδαρμούς. Ωστόσο η εισβολή μας κάθε άλλο παρά ενόχλησε τη Σοφία, που αντίθετα μάζεψε τα πιο προικισμένα από τα παιδιά και βάλθηκε με πολύ κέφι να τους δίνει μαθήματα ζωγραφικής και καλών τρόπων. Το μάθημα γινόταν κι αυτό στον κήπο, σε μια επεισοδιακή ατμόσφαιρα, με πειράγματα, καλαμπούρια και αψιμαχίες, και η γυκαί-

κα αυτή, που δεν είχε μεγαλώσει δικά της παιδιά, δεχόταν όλα ετούτα τα κατώματα χωρίς να κάνει το χιούμορ της. Εγώ ήμουν πολύ μικρή για τα μαθήματα. Μα όποτε την έβλεπα μόνη στον κήπο, τρύπωνα από την ξύλινη σαρακοφαγώμενη αυλόπορτα και στεκόμουν δίπλα της. Εκείνη πότιζε, σκάλιζε, και μου μιλούσε σοβαρά ή ίσως με άφηνε καμιά φορά να ακούω τις σκέψεις της, τόσο ξένες στο συντηρητικό μας περιβάλλον: «Ποτέ μου δεν

Τολμηρή, αλλά και προικισμένη ζωγράφος συνέδεσε το όνομά της με την Καλλιθέα

φοβήθηκα», μου είπε κάποτε. «Τον καιρό που η Καλλιθέα ήταν ακόμη ακατοίκητη, όλο ελαιώνες και περιβόλια, εγώ έτρεχα καβάλα στο άλογό μου, μ' ένα περιστροφικό στην τσέπη. Σκαρφάλωσα μέχρι τα φτερά του ανεμόμυλου και κατέβηκα ως το βάθος του πηγαδιού. Εκανα πάντα ό,τι μου άρεσε». Μου μιλούσε ακόμη για τις μεγάλες δυσκολίες που αντιμετώπισε όταν, παραβιάζοντας τους κανονισμούς, μπήκε στη Σχολή Καλών Τεχνών, μοναδική γυναίκα ανάμεσα στους συμφοιτητές της, που την πολέμησαν σκληρά, ώσπου να αναγνωρίσουν το ταλέντο της.

Οιωνοί και σύμβολα

Πόσο λυπάμαι που τα λόγια της εκείνα βουλιάζουν στη θολούρα των παιδικών αναμνήσεων και επιλογών! Πόσο θυμώνω με τον εαυτό μου που η ανυπομονησία των νεανικών χρόνων με κράτησε μακριά της, και δε φρόντισα όσο ήταν ακόμα καιρός να γνωρίσω και να εννοήσω καλύτερα τη γυναίκα αυτή, που έζησε τη ζωή με πληρότητα και λεβεντιά, να γυρέψω να μάθω περισσότερα για την εποχή της, για τους ανθρώπους που την περιέβαλλαν, γι' αυτή την ίδια! Ετσι, αυτά που ξέρω για τη ζωή της, είναι κομματιαστές φράσεις που ξέμειναν ανάμεσα στις παιδικές μου αναμνήσεις, δύο μέτρια αυτοβιογραφικά βιβλία που δημοσίευσε σε αρκετά προχωρημένη ηλικία, και τα αβάσιμα σχόλια και τις εικασίες των γειτόνων. Είχα παρατηρήσει, ωστόσο, ότι η προοδευτική και αλύγιστη γυναίκα βασανιζόταν από προλήψεις ακατανόητες σε μας, κι έδινε ξεχωριστή σημασία σε οιωνούς και σύμβολα. Η κουκουβάγια που τριγύριζε στη στέγη της, της προξενούσε βαθύτατη φρίκη. Ελεγε ότι σ' όλους τους θανάτους των αγαπημένων της την είχε δει να σταματά στο παράθυρό της και να της φωνάζει. Κάποτε, ένας κεραυνός άρπαξε την κορυφή της φοινικιάς της. Η Σοφία ανησύχησε. Το θεώρησε ως άλλο ένα κακό σημάδι. Μα ο κορμός έμενε πάντα ορθός, στη μέση του κήπου, κι ένας κισσός ήρθε κι ανέβηκε και τον τύλιξε ολόκληρο μέχρι την κορυφή, και κάθε απόγευμα τα πουλιά κυνηγιούνταν γύρω του. Ένα

βράδυ που καθόμασταν μαζί κάτω από την πελώρια πικροδάφνη, πλάι στους τάφους των σκυλιών της, σπκώσε το μπαστούνι της προς τον ουρανό, μου έδειξε τα άστρα και μου μίλησε για τη μετεμψύκωση.

Ολομόναχη

Με τα χρόνια βάραινε όλο και περισσότερο. Είχε σκεβρώσει, τη βασάνιζαν τα αρθρικά, και μας παραπονιόταν ότι τα παραμορφωμένα δάχτυλά της δεν τη βοηθούσαν πια σε τίποτα. Μόλο που από καιρό είχε πάψει να ζωγραφίζει, δεν σταματούσε να αγωνίζεται ολομόναχη να κρατήσει την επαφή της με τη ζωή, όπως αυτή την εννοούσε: Ανέβαινε στην Αθήνα για να παρακολουθήσει τα θέατρα, τους κινηματογράφους, τις εκθέσεις. Ενα βράδυ που κοντοστάθηκα να τη συνοδέψω, μ' έδιωξε. «Μη χασομεράς», μου είπε. «Εγώ έχω μαζί μου τους βαβαλιέρους μου», κι έδειξε τα δύο μπαστούνια της. Ο ξαφνικός θάνατος της αδελφής της την τσάκισε. Δεν ξανάβγαλε τα μαύρα κι επιτέλους άφησε τα μαλλιά της ν' ασπρίσουν. Από τότε την έβλεπα συχνά να κάθεται ολομόναχη στον πάγκο κάτω από τις αγγελικές, ακίνητη σαν άγαλμα. Δεν έβγαίνε πια έξω, μα, όποτε μας έβλεπε, μας μιλούσε όλο και πιο συχνά, για τον έρωτα που σημάδεψε τη ζωή της, με τον μεγαλοφυή εκείνον ουτοπιστή, τον Περικλή Γιαννόπουλο. Ετρεφε τη μοναξιά της με την ανάμνηση ενός ανθρώπου που είχε πεθάνει πριν μισόν αιώνα. Μιλούσε με πικρία, παρερμηνεύοντας ίσως κάποτε ή και υπερβάλλοντας, για μια ιστορία που είχε συγκλονίσει την εποχή της.

Δεν την ξεχνώ όπως την είδα την τελευταία φορά που μας δέχθηκε στο σπίτι της.

Καθόταν στην πολυθρόνα της, πολύ γερασμένη, πολύ τσακισμένη για να μιλά ή να παρακολουθεί τα λόγια μας. Τα άσπρα της μαλλιά ήταν στολισμένα με μια νταντέλα και τα αγέραστα, φωτεινά της μάτια, με το μοναδικό εκείνο χρώμα σαν ράχη χρυσόμυγας, έλαμπαν στο κλωμό της πρόσωπο με τη φίνα, καμπουρωτή μύτη. Χαμογελούσε ήσυχα, καϊδεύοντας στα πόδια της το τελευταίο γατί της τον «Περιττό» και ψιθυρίζοντας: «Τι όμορφα... τι όμορφα...».

Υστερα ακολούθησε η μακριά αρρώστια. Εμεινε δύο χρόνια στο κρεβάτι, βουλιάζοντας σιγά σιγά στο σκοτάδι κι η ειδωλολατρική ψυχή της έκλαιγε, γιατί είχε πολύ αγαπήσει τη ζωή, και καμιά φιλοσοφία δεν την παρηγορούσε για το τέλος.

Όλα άλλαξαν

Λίγο μετά της, θάνατό της έφυγα από την Καλλιθέα. Όλα άλλαξαν πια εκεί. Το σπίτι που το είχε αφήσει κληροδότημα στον Δήμο για να γίνει κάποιο μουσείο των έργων της, έμεινε να ρημάζει για μακρύ διάστημα, όσο κράτησε η διαμάχη του Δήμου με τους κληρονόμους. Πρόσφατα, μετά την τελική σωτηρία του κτιρίου, ξαναπερπάτησα στα απογυμνωμένα σαλόνια του με τους λιγοστούς πίνακες της Σοφίας που μπόρεσαν να συγκεντρωθούν. Το παλατάκι του Τσίλλερ σώθηκε χάρη στο ενδιαφέρον του Δήμου.

Αλλά τι απόγινε ο μεγάλος φύκος που μας υποδέχονταν στην εξώπορτα; Πού πήγαν όλες εκείνες οι ελαιογραφίες που σκέπαζαν τους τοίχους και σιβάζονταν στις γωνιές, ως και τα πολύτιμα αναμνηστικά από την ανήσυχη ζωή της; Δεν θα ήθελα να ξαναπεράσω από εκεί. Αυτό το σπίτι πρέπει να μείνει στη μνήμη μου όπως ήταν κάποτε, με το φιλόξενο ατελιέ στον κήπο με τη σοφή ακαταστασία του και την κυρά που άφηνε το βράδυ το φως αναμμένο για να βλέπουν οι περαστικοί τον ανθισμένο κάκτο της βεράντας, τη μοναδική εκείνη ψυχή που μέχρι το τέλος αντιστάθηκε τόσο γενναία και υποδειγματικά στην εγκατάλειψη και τη μοναξιά, τη κυδαιότητα και την ασκήμια. ❀

Δύο σπίτια, δύο ιστορίες

Του **ΑΝΤΩΝΗ ΚΕΠΕΤΖΗ**

Ζωγράφου, αρχιτέκτονα,
πρώην επιμελητού ΕΜΠ

ΣΥΝΔΕΟΜΑΙ διπλά με τα δύο σπίτια της Καλλιθέας, το σπίτι της ζωγράφου Σοφίας Λασκαρίδου και το σπίτι του ζωγράφου Οδυσσέα Φωκά. Ήταν και οι δύο συνάδελφοί μου στη ζωγραφική και τα έχω ζωγραφίσει και τα δύο και τους κήπους τους. Του Φωκά, μάλιστα, το έχω κατοικήσει, γιατί είχα εργαστήριο το δικό του, από το 1960–1965. Ήταν τεράστιο, 8x8 και ύψους 5 μέτρων.

Είχαν διαφορετική τύχη. Της Λασκαρίδου ήταν σε σχέδιο του Τσίλλερ (Ziller), που τόσα ωραία κτίριά του σώζονται ευτυχώς στην Αθήνα και αλλού, και έχει μια ομοιότητα με το «Ίλιου Μέλαθρον» της Πανεπιστημίου. Ήταν, μάλιστα, και η πρώτη προσπάθεια που έκανα διασώσεώς του, από το 1967, δημοσίευσα στην εφημερίδα «Μεσημβρινή» (Τρίτη 21 Μαρτίου) τη φωτογραφία του και ένα μικρό βιογραφικό της Λασκαρίδου, πρότεινα μάλιστα τη δημιουργία ενός πνευματικού εντευκτηρίου, με κέντρο τα έργα της.

Επανήλθα ύστερα από χρόνια στην «Καθημερινή» (15/10/76) με ένα δημοσίευμα με τίτλο «Αυτό το σπίτι ποιος θα το κατεδαφίσει»; Ήταν απάντηση στον κύριο Α. Βάλβη, υπέρμαχο της κατεδαφίσεώς του, με τη δικαιολογία ότι αποτελεί κακοφωνία «με το φυσικόν και τεχνικόν περιβάλλον της Καλλιθέας». «Σας στέλνω, έγγραφο, φωτογραφία του σπιτιού, για να κρίνουν οι αναγνώστες σας, ιδιαίτερα ευαίσθητοι σε αυτά τα θέματα, και θα ήταν πολύ διασκεδαστικό να μας στείλει φωτογραφίες των γύρω σπιτιών ο κ. Βάλβης, για να κρίνει κανείς πόσο τα βλάπτει αισθητικά το σπίτι του Τσίλλερ. Γιατί, για σπίτι του Τσίλλερ πρόκειται, όπως μου είπε προ χρόνων η ίδια η Σοφία Λασκαρίδου και οπωσδήποτε πέρασαν εκεί και έζησαν πρόσωπα αξιόλογα, δηλαδή σχεδόν όλη η πνευματική και πολιτική ζωή της Αθήνας (Ξενόπουλος, Γιαννόπουλος, Φωτιάς κ.ά.). Να γίνει ένα μουσείο μικρό της ζωγράφου, μιας και είναι από τα τελευταία δείγματα της αρχιτεκτονικής της παλιάς Καλλιθέας, όπως έγινε με το σπίτι του Γρυπάρη. Δεν βλέπουμε πώς οι Ιταλοί, Γάλλοι κ.λπ. φροντίζουν και διατηρούν ό,τι ωραίο υπάρχει στις χώρες τους, ενώ εμείς κινδυνεύουμε να μεταβληθούμε σε «εθνικό μνημείο άγνοιας»;

Είπα και σε άλλους να γράψουν ή και από μόνοι τους κινήθηκαν αργότερα. Δεν φανταζόμουν πως θα έκανε 34 χρόνια να υλοποιηθεί η πρότασή μου. Ευτυχώς ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας κ. Κ. Στεφανόπουλος εγκαινίασε τη Δημοτική Πινακοθήκη Σοφίας Λασκαρίδου το 2001! Πάντως έγινε.

Η Λασκαρίδου, φίλη της γιαγιάς μου και της αδελφής της Ελένης, ήταν μια γυναίκα με προσωπικότητα. Η πρώτη γυναίκα που σπούδασε στη Σχολή Καλών Τεχνών. Πλούσια, νέα είχε Rolls Royce και κυκλοφορούσε μ' αυτήν ή έκανε ιππασία έχοντας μαζί της περίστροφο, όταν πήγαινε να ζωγραφίσει στην Πεντέλη, που είχε ακόμα λιστές· το έβαζε στην κασετίνα με τα χρώματα. Μου μιλούσε για τον έρωτά της με τον Περικλή Γιαννόπουλο, πως ο Ξενόπουλος έγραψε την Στέλλα Βιολάντη γι' αυτήν και τόσα άλλα. Έκανε και πολλές δωρεές στην Καλλιθέα. ❀

▲ Το σπίτι του ζωγράφου Οδυσσέα Φωκά στην οδό Ανακρέοντος, σήμερα Αραπάκη. Από τους εισηγητές της τοιογραφίας στη Νεοελληνική Ζωγραφική ο Φωκάς (Ρομανία 1857 – Καλλιθέα 1946), εργάστηκε από το 1915 ως επιμελητής και συντηρητής στην Εθνική Πινακοθήκη, στην οποία κληροδότησε όλη την περιουσία. Κληροδότημα και το σπίτι του, κατεδαφίστηκε και στη θέση του νηώθηκε πολυκατοικία (φωτ.: αρχείο Αντώνη Κεπέτζη).

Η Καλλιθέα πριν από το 1922 ήταν σε μεγάλη πνευματική άνθηση· όπως και το Νέο Φάληρο σε κοσμική. Μεσοτοιχία με της Λασκαρίδου ήταν το σπίτι του σκιτσογράφου Ηλία Κουμετάκη, και με του Φωκά, του Σκιπ. Αυτό το σπίτι είχε άλλη τύχη· δεν υπάρχει πια ούτε ο θαυμάσιος κήπος του, που ήταν γεμάτος από λευκές ίριδες, πασχαλιές, αθάνατα, πεύκα, φραγκοσυκιές και κάτι εκατόχροτους μεξικάνικους κάκτους, πελώριους, που το καλοκαίρι έκαναν τεράστια αρωματικά άνθη. Και μόνο αυτούς έπρεπε να μεταφέρουν στον Εθνικό Κήπο· τα ισοπέδωσαν όλα, ακόμα και τις πιπεριές του πεζοδρομίου για να γίνει ένα μεγαθήριο της ΔΕΗ. Τα φυτά «ες κόρακας». Βέβαια, το περίμενα ότι το σπίτι θα έπεφτε γιατί το κληροδότημα Φωκά ήθελε αγορά έργων για την Πινακοθήκη από τα έσοδά του, όπως και δύο διαμερισμάτων του στο Παρίσι.

Απαλύνεται έτσι η πτώση του, με την παραμυθία πως αγοράστηκαν και με αυτά τα χρήματα χαρακτηριστικά του Γκόγια, των εμπρεσιονιστών, ένα γλυπτό του Rodin κ.ά. Το σπίτι ήταν σε ύψος φλαμανδικό ή ολλανδικό, στολισμένο με άσπρα και γαλάζια κεραμικά πλακάκια, σε γη ή στη στέρνα του κήπου.

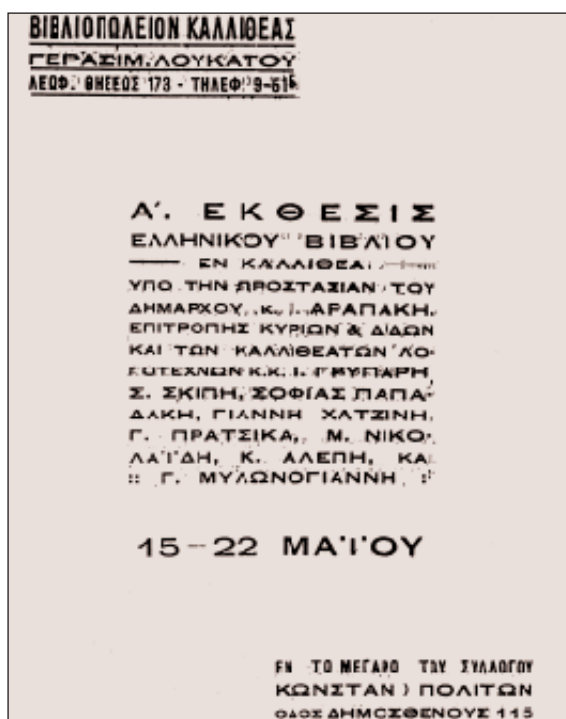
Ήταν και τα δύο σπίτια της εποχής του Γεωργίου του Α' και τα έβλεπαν σαν φαντάσματα άλλων καιρών. Ευτυχώς της Λασκαρίδου σώθηκε. ❀

Η «Μονιμάρινη των Αθηνών»

◀ Ο Γεώργιος Φιλάρετος, πρόσωπο που σηματοδοτεί την ίδρυση της Καλλιθέας, δημιούργησε στην πλατεία των Ελικωνιάδων Μουσών –σημερινή πλατεία Κύπρου– το κτίριο «Ηλύσιον», όπου στεγάστηκε το γραφείο και αργότερα η Βιβλιοθήκη του με τρεις αίθουσες που έφεραν τα ονόματα: Σολώνειον, Πλατώνειον και Αριστοτέλειον. Ετσι σηματοδοτεί συγχρόνως και την πνευματική αφειρησία της Καλλιθέας (φωτ.: ΕΛΙΑ).

▲ Στην αγγελία της «Α' Εκθέσεως Ελληνικού Βιβλίου» που οργάνωσε (15-22 Μαΐου 1938) το Βιβλιοπωλείο Γεράσιμου Δουκάτου στο Μέγαρο Κοινοταγινουπολιτών διαβάζουμε επιφανή ονόματα της λογοτεχνίας, που ήταν κάτοικοι του προαστίου. Ωστόσο, υπάρχει και η αθέατη πλευρά. Το μεγάλο βιβλιοχαρτοπωλείο που διατηρούσε από το 1936 ο Δουκάτος στην οδό Λαβάρη και Πλάτωνος λειτουργούσε ως εντενκτήριο, στέκι όπως λέμε σήμερα, για τους κατοικούντες στην Καλλιθέα άνθρωπος των Γραμμάτων. Μετά τον θάνατο του Δουκάτου (1906-1968) το βιβλιοπωλείο και το εκδοτικό εγχειρίδιον καρτών συνέχισε να λειτουργεί μέχρι το 1990 υπό τη διεύθυνση του γιου του.

Της ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΚΟΥΤΑΒΑ-ΔΕΛΗΒΟΡΙΑ

Αναπλ. Καθηγήτριας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Η ΚΑΛΛΙΘΕΑ δημιουργήθηκε από δυναμικά και διακεκριμένα άτομα στα τέλη του 19ου αι. και σε εποχή γενεσιουργό για την Ελλάδα. Με πρώτο οικιστή τον διαπρεπή δημόσιο άνδρα και λόγιο Γεώργιο Φιλάρετο ο αρχικός πυρήνας Καλλιθεατών εκτός από τον μεγαλέμπορο Λάσκαρι Λασκαρίδη με τη δραστήρια παιδαγωγό σύζυγό του Αικατερίνη, περιλαμβάνει και τον ιστορικό και πανεπιστημιακό Γεώργιο Κρέμο, και τον Παναγιώτη Γεννάδιο, γεωπόνο και συγγραφέα εξαιρετικής παιδείας με διάφορες δημόσιες διακρίσεις. Αυτές οι ιδιαίτερες, πραγματικά ισχυρές πνευματικά προσωπικότητες διέπλασαν καθ' ομοίωσιν τη φυσιογνωμία της Καλλιθέας. Στην καλλιεργημένη αισθητική τους αντίληψη οφείλεται και η διαμόρφωσή της σε ελκυστική κηπούπολη και ο όποιος πνευματικός χαρακτήρας της. Ενδεικτική για τις επιλογές τους είναι

η αρχαιοελληνική χροιά της ονοματοθεσίας. Διέκριναν στον χώρο τους λόφους του Παλαδίου και της Σικελίας-Τρινακρίας, καθώς και το Ηραίον, που επισκέφθηκε ο Θησέας επιστρέφοντας από την Κρήτη. Ετσι, στην «Πλατεία των Ελικωνιάδων Μουσών» –σημερινή Πλατεία Κύπρου– ο Γεώργιος Φιλάρετος, δημιούργησε το κτίριο «Ηλύσιον», όπου στεγάστηκε το Γραφείο και αργότερα η Βιβλιοθήκη του, και του οποίου οι τρεις αίθουσες ονομάζονταν «Σολώνειον», «Πλατώνειον» και «Αριστοτέλειον». Επίσης τα τέσσερα οικήματα, που έχτισε σταδιακά και τα οποία χρησιμοποίησε για κατοικία ο ίδιος και τα παιδιά του τα ονόμασε «Σικελία», «Παλλάδιον», «Αίολος» και «Γαλήνη».

Με αυτές και άλλες ανάλογες προτιμήσεις των πρώτων σηματοδοτήθηκε η εξέλιξη της Καλλιθέας σε πόλο έλξης πνευματικών ανθρώπων. Συνέβαλε σ' αυτό και η όχι τυχαία ίδρυση κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής της, πέντε σημαντικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, δηλ. της Σχολής Νηπιαγωγών, της Χαροκοπείου, του Οίκου Τυφλών, της Σιβιτανιδείου και

◀ Πλατεία Κύπρον. 1 Δεκεμβρίου 1957. Αποκαλυπτήρια προτομή του Προβηγκιανού φιλέλληνα ποιητή Φρεντερίκ Μισιράλ. Από δεξιά, τρίτος στη σειρά αναγνωρίζεται ο τότε υποδιευθυντής του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών Ροζέ Μιλλιέξ. Δέκα χρόνια αργότερα το μνημείο μεταφέρεται ακέραιο ψηλά στο κηπάριο της στάσης Καραγιάννη, για να βρεθεί σήμερα, με δεύτερη μεταφορά και πλήρη αντικατάσταση του αρχικού μαρμαρινού βάθρου, χαμηλά στο μικρό πάρκο της Αγίας Ελεούσας. Τα γλυπτά παντού «περπατάνε», ακολουθώντας τις επιταγές των δημοτικών αρχόντων (φωτ.: αρχείο Νίκου Φ. Πολίτη).

▼ Η ιδέα να οργανωθεί (15 Δεκ. 1934 - 15 Ιαν. 1935) στην αίθουσα της «Λέσχης Καλλιθέας» η Α΄ Έκθεση Καλλιθεατών Ζωγράφων, με συμμετοχή επιφανών σήμερα καλλιτεχνών (Κ. Μαλέας, Γ. Οικονομίδης, Οδ. Φωκάς, Σοφ. Λαοκαρίδου κ.ά.), προσέδωσε στο μικρό τότε προάστιο καλλιτεχνική αίγλη. Με αφορμή αυτήν την έκθεση ο Νικ. Καλογερόπουλος, τμηματάρχης τότε Καλών Τεχνών στο υπουργείο Παιδείας, παρομοίωσε την Καλλιθέα με τη Μονμάρτη. Η ταύτιση, επιτυχής, καθιερώθηκε στον καλλιτεχνικό και φιλολογικό κόσμο της εποχής (φωτ.: Χρήστος Παπάζογλου «Η Καλλιθέα του χθες και του σήμερα»).

της Παντείου. Ομοια επίσης προέκυψαν και λειτουργήσαν και τοπικές κοινωνικές εκδηλώσεις πνευματικού χαρακτήρα, όπως τα πρωτότυπα «Ψυχικά Καλλιστεία της Γυναίκος» (1937-διοργανωτής Νικόλαος Χαΐνης, γαμπρός του Γ. Φιλαρέτου) ή η πρώτη «Α΄ Έκθεση Καλλιθεατών Ζωγράφων» (αιθ. «Λέσχης Καλλιθέας» 15 Δεκ. 1934-15 Ιαν. 1935) ή ακόμα η «Α΄ Έκθεση Ελληνικού Βιβλίου στην Καλλιθέα» (1938-διοργανωτής Βιβλιοπωλείο Γεράσιμου Λουκάτου). Προς την ίδια κατεύθυνση σημαντικές είναι και οι πολλές και ποικίλες δραστηριότητες των όχι λίγων πολιτιστικών και κοινωφελών συλλόγων που αναπτύχθηκαν στην Καλλιθέα, όπως οι «Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών», «Αργοναύται-Κομνηνοί», «Δάμαρις», «Παλλάδιον» «Αγία Βαρβάρα» και «Εθνική Ψυχή».

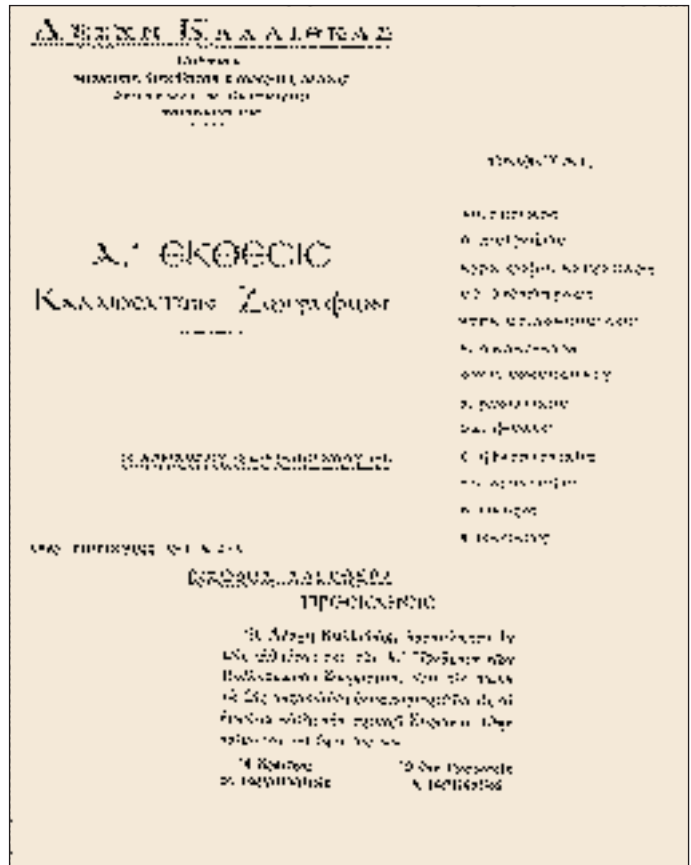
Και όλ' αυτά σ' έναν χώρο που αριθμούσε μερικές δεκάδες αρχικά

και ούτε πενήντα χιλιάδες κατοίκους αργότερα. Φαίνεται όμως ότι παρά και την ετερογενή προέλευσή τους η περιρρέουσα ατμόσφαιρα ήταν καθοριστική. Ετσι, επιστήμονες, τεχνίτες του λόγου, εικαστικοί, άνθρωποι του θεάματος, μοναχικοί ή άνθρωποι της συντροφιάς έζησαν ή πέρασαν από

την Καλλιθέα και προκάλεσαν τη φοίτηση στον χώρο και άλλων ομοτέχνων, του μεγέθους του Δημητρίου Καμπούρογλου ή του Κωστή Παλαμά π.χ. Σε σημείο ώστε στα

1935 στην τοπική εφημερίδα «Καλλιθεϊκός Τύπος» να γραφεί για το μικρό προάστιο ο χαρακτηρισμός «Μονμάρτη των Αθηνών». Η εντυπωσιακή αυτή παρομοίωση και ο μακρύς κατάλογος πνευματικών φυσιογνωμιών που τη συνοδεύει δείχνουν πόσο λίγο απλή και εύκολη είναι η αναλυτική αξιολόγησή τους. Γι' αυτό οι μνείες που ακολουθούν είναι μόνον ενδεικτικές

Η Καλλιθέα από τον Μεσοπόλεμο στάθηκε πόλος έλξης ανθρώπων της τέχνης και των γραμμάτων

◀ Στο σπίτι της Ελλης Αλεξίου στην Καλλιθέα. Ορθοί από αριστερά: Ροζέ Μιλλιέξ, γνωστός Γάλλος ελληνογίτης, Στέλιος Ανεμοδουράς, συγγραφέας και εκδότης του «Μικρού Ηρώα». Καθιστοί: Άρης Δικταίος, ποιητής και μεταφραστής και η οικοδέσποινα συγγραφέας και παιδαγωγός Ελλη Αλεξίου. Στον χώρο του ιδιόκτητου σπιτιού της Αλεξίου επί της οδού Σαυφούς ένας όροφος της σημερινής πολυκατοικίας έχει διαμορφωθεί σε «Μουσείο Ελλης Αλεξίου», ενώ παρακείμενο συγκρότημα σχολείων φέρει το όνομά της, τιμώνας την Αλεξίου ως παιδαγωγό (φωτ.: ΕΛΙΑ).

▲ Στις εικαστικές φνιοιγνωμίες της Καλλιθέας ανήκουν και δύο αγαπητοί και επιτυχημένοι γελοιογράφοι: Αριστερά ο Ηλίας Κουμετάκης (1889-1979) και δεξιά ο Αρχέλαος Αντώναρως (1925-1998), γνωστός στο ευρύ κοινό του περιοδικού Τύπον με το βαπτιστικό του όνομα: Αρχέλαος.

προκειμένου να διατυπωθεί μια γενική εκτίμηση.

Λόγιοι

Από τον κόσμο των ανθρώπων του λόγου δυο ξεχωριστές φυσιογνωμίες εκπαιδευτικών η Κατίνα Παϊζη-Ζωγράφου (1908-1997), δασκάλα, και η Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη (1905-1977), φιλόλογος, εργάστηκαν με συναισθηση του λειτουργήματος που υπηρετούσαν στο 2ο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο Θηλέων Καλλιθέας. Η τελευταία ήταν και μόνιμος κάτοικος και δίδαξε και σε άλλα ανώτερα και μέσα εκπαιδευτήρια, δημόσια και ιδιωτικά. Ένα ποίημα της πρώτης μελοποιήθηκε και τραγουδήθηκε πρόσφατα, ενώ ο ύμνος του ΕΛΑΣ έχει στίχους της δεύτερης. Η Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη ανέπτυξε μια πολυσιδή συγγραφική δραστηριότητα: ποιήματα, μεταφράσεις, σχολικά θεατρικά έργα, αλλά και δημοσιογραφία, κυρίως ως κριτικός. Σημαντική είναι και η μέσα στα ζητούμενα των καιρών συμβολή της στα κείμενα των πρώτων ελληνικών βιβλίων κόμικς, των «Κλασικών Εικονογραφημένων». Επώνυμη εκπαιδευτικός είναι και η Ελλη Αλεξίου (1894-1985), που υπηρέτησε ως φιλόλογος στο Γυμνάσιο Θηλέων Καλλιθέας τα δύσκολα κατοχικά χρόνια. Η παρουσία της συναρτάται με αυτήν της αδελφής της Γαλάτειας Καζαντζάκη και του συζύγου της Βάσου Δασκαλάκη. Στον χώρο του ιδιόκτητου σπιτιού της της οδού Σαυφούς ένας όροφος της σημερινής πολυκατοικίας έχει διαμορφωθεί σε «Μουσείο Ελλης Αλεξίου». Σε γειτονικό χώρο λειτουργησε και

το «Γραμματολογικό Κέντρο του Νέου Ελληνισμού» με πρόεδρο τον δοκιμογράφο και εκδότη λογοτεχνικών κειμένων Γιώργο Βαλέτα (1907-1985). Σημαντικότερο έργο του είναι η πολύτομη «Νεοελληνική Βιβλιοθήκη», που περιλαμβάνει τὰ άπαντα πολλών συγγραφέων μεταξύ αυτών και του Ιωάννη Γρυπάρη, που μαζί με τον Σωτήρη Σκίπη και τον Γιάννη Χατζίνη έζησαν στην Καλλιθέα και συνδέθηκαν ιδιαίτερα μ' αυτήν και τα πολιτιστικά της. Υπήρξαν, κυρίως ο δεύτερος, κέντρο φιλολογικής συντροφιάς, που συγκεντρωνόταν ακόμη και κατά τη διάρκεια της Κατοχής στο βιβλιπωλείο «Λουκάτου» και στο ζαχαροπλαστείο «Κελέφα» στην κεντρική πλατεία της Καλλιθέας.

Ο Ιωάννης Γρυπάρης (1870-1942), από τους σημαντικούς πνευματικούς εκπροσώπους της γενιάς του, υπήρξε ποιητής, εξαιρετος μεταφραστής –ιδίως της αρχαίας ελληνικής θεατρικής γραμματείας–, εκπαιδευτικός και διευθυντής του Εθνικού Θεάτρου. Κληροδότησε τη βιβλιοθήκη του στον Δήμο Καλλιθέας για δημόσια χρήση. Ο Σωτήρης Σκίπης (1879 ή 1881-1952) βραβευμένος ποιητής, θεατρικός συγγραφέας και μεταφραστής διετέλεσε και μέλος της Ακαδημίας. Σε επιστολή του από τη Γαλλία γράφει: *Νοσταλγώ την Καλλιθέα. Ετσι όπως είναι ...Βλέπεις ένα κομμάτι της Ακρόπολης και νοιώθεις πως είσαι κοντά στο Σαρωνικό. Και προπάντων ακούς μυριάδες φωνές που βγαίνουν απ' τη γη μας και το παρελθόν της. Ιδιαίτερη ευαισθησία για την Καλλιθέα είχε και ο Γιάννης Χατζίνης (1900-1977). Βραβευμένος ποιητής, πεζογράφος, δοκιμογράφος, κυρίως κριτι-*

► Τρεις τεχνίτες του λόγου που έζησαν και ουνέδεσαν το όνομά τους με την Καλλιθέα: ο Ιωάννης Γρυπάρης (1870-1942), ο Σωτήρης Σκίπης (1879-1952) και ο Γιάννης Χατζίνης (1900-1977). Ο πρώτος κληροδότησε τη βιβλιοθήκη του στον δήμο, ενώ ο τρίτος είχε από τον Μεσοπόλεμο έντονη παρουσία με δημοσιεύσεις στον τοπικό Τύπο (φωτ.: αρχείο ΕΛΙΑ).

Σωτήρης Σκίπης

Γιάννης Χατζίνης

κός, μέλος επίσημων λογοτεχνικών φορέων παρουσίασε στην τοπική εφημερίδα «Καλλιθεϊκός Τύπος» (1934-1935) Καλλιθεάτες λογοτέχνες και καλλιτέχνες. Με τελείως διαφορετικά εύσημα από τα παραπάνω έζησαν επίσης και εργάστηκαν στην Καλλιθέα και δύο ιδιαίτερα μαχητικοί διανοούμενοι: ο εξαιρετικά γνωστός και για τις ριζοσπαστικές απόψεις του ιστορικός Γιάννης Κορδάτος (1891-1961) και ο Ελισαίος Γιαννίδης (Σ. Σταματιάδης, 1865-1942), γεωπόνος, χημικός, μαθηματικός και κυρίως θερμός υπέρμαχος και θεωρητικός του δημοτικισμού με σημαντικότερο έργο του το δοκίμιο υπέρ της δημοτικής *Γλώσσα και ζωή*. Αφετηρία της την Καλλιθέα είχε και η δυναμική και ευαίσθητη διακεκριμένη νεότερη πεζογράφος Τατιάνα Γκρίτσιν-Μιλλιέξ (1920).

Από την αμιγώς δημοσιογραφική οικογένεια Καλλιθεάτες ήταν και δύο παλαιοί συντάκτες της «Καθημερινής»: ο Βασίλειος Σπανόπουλος, από τους επιτελείς της προδικτατορικής «Καθημερινής», γνωστός ως «Αθηναίος», και ο Κώστας Καπνός, ο οποίος συνεργαζόταν και με έντυπα της Καλλιθέας.

Εικαστικοί

Από τον καλλιτεχνικό τομέα σημαντική αίγλη στην πνευματική φυσιογνωμία της Καλλιθέας προσδίδουν οι πραγματικά λαμπροί εικαστικοί δημιουργοί κάτοικοι της. Ενδεικτικά σημειώνονται: ο Οδυσσέας Φωκάς (1857-1946) ζωγράφος και χαράκτης, τοπογράφος και συντηρητής της Εθνικής Πινακοθήκης· ο συμβολι-

στής γλύπτης Θωμάς Θωμόπουλος (1873-1937) καθηγητής στη Σχολή Καλών Τεχνών και ακαδημαϊκός με γνωστότερο έργο του τον ανδριάντα του Χαριλάου Τρικούπη στην Παλαιά Βουλή· ο γόνος οικογένειας με παράδοση στη γλυπτική Τήνιος γλύπτης Αντώνιος Σώχος (1888-1975), καθηγητής στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών και στη Σιβιτανίδειο Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων, που χαρακτηρίζει τον εαυτό του primitif classique και ανέπτυξε ένα ύφος naïf· ο Αλέξανδρος Χρηστοφής (1882-1957) ζωγράφος με αντίληψη υστερο-

ακαδημαϊκή και θέματα ηθογραφίας και τοπογραφίας· ο ζωγράφος Κωνσταντίνος Ρωμανίδης (1884-1972) εμπρεσιονιστής τοπογράφος, θαλασογράφος με ελληνικές και διεθνείς διακρίσεις, που αποτύπωσε μάχες και στιγμιότυπα από τα πεδία του 1912. Ιδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για δύο εξέχουσες προσωπικότητες, τον Κωνσταντίνο Μαλέα (1879-1928) και τη Σοφία Λασκαρίδου (1882-1965). Ο πρώτος, ευαίσθητος στο χρώμα εξαιρετος τοπογράφος, συμβολιστής αρχικά επηρεάστηκε τελικά από τα μετεμπρεσιονιστικά κινήματα. Ιδρυτής

της ομάδας «Τέχνη», με φιλικές σχέσεις με τους Δημήτριο Γληνό, Νικόλαο Δελμούζο και Μανώλη Τριανταφυλλίδη, εικονογράφησε το θρυλικό «Αλφαβητάρι με τον ήλιο» του Ζαχαρία Παπαντωνίου. Πολυταξιδεμένος δημοσιογράφος από το Μόναχο και το Παρίσι ως καλλιτεχνικός ανταποκριτής για την εφημερίδα «Ελεύθερο Βήμα». Ενώ η μοναδική Σοφία Λ. Λασκαρίδου τολμηρή και πρωτοπόρος υπήρξε η πρώτη γυναίκα σπουδάστρια στη Σχολή Καλών Τεχνών με παρέμβαση του ίδιου του βασιλιά Γεωργίου Α΄ υπό την γοντεία του

Ιωάννης Γρυπάρης

▲ Αντώνη Κέπετζη, «Κορίτσι σε κήπο», (ακρυλικό 100x73 εκ.). Ρεαλιστική η ζωγραφική του Κέπετζη, κατορθώνει να υποβάλει παράλληλα μια ποιητική και συχνά μεταφυσική ατμόσφαιρα. Έχει οργανώσει μέχρι σήμερα 10 ατομικές εκθέσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό, ενώ έργα του βρίσκονται σε ελληνικά και ξένα μουσεία ή πινακοθήκες.

εμπρεσιονισμού αρχικά διαμόρφωσε προοδευτικά ένα προσωπικό ύφος ελεύθερο και χρωματικά ευαίσθητο. Σε μεγάλη ηλικία εξέδωσε τα *Από το ημερολόγιό μου*, *Θύμψεις και στοχασμοί* (1956) και *Μια μεγάλη αγάπη* (1960) και τα δύο αυτοβιογραφικά. Έμεινε μέχρι τον θάνατό της στην ομώνυμή της οδό στην Καλλιθέα, στο σπίτι του πατέρα της που πρόσφατα ανακαινίστηκε και λειτουργεί ως μουσείο. Νεότεροι ζωγράφοι, που για μια περίοδο της ζωής τους δούλεψαν στην Καλλιθέα, είναι και οι Φασιανός, Σπεράντζας, Στεφάνου και Κέπετζης. Στους εικαστικούς επίσης, επιφορτισμένοι όμως με έναν ειδικό κοινωνικό ρόλο και με διαφορετική δημοσιότητα του έργου τους, περιλαμβάνονται και δύο εξαιρετικά γνωστοί και επιτυχημένοι γελοιογράφοι: ο Ηλίας Κουμετάκης (1889-1979) και ο Αρχέλαος Αντώναρος (1925-1999). Ο πρώ-

τος σχολίασε με οξύτητα, ευκρίνεια και λεπτό χιούμορ τα πολιτικά τεκταινόμενα. Ο δεύτερος –και με πολιτική προϊστορία– ήταν κυρίως σταθερά παρών στον ευρύτατης κυκλοφορίας περιοδικό τύπο και είχε σαν θεματική την καθημερινότητα της εποχής του. Σατιρίζοντάς την κατέγραψε σχέσεις και καταστάσεις, που σήμερα δεν υπάρχουν πια. Έτσι, και οι δύο λειτούργησαν τελικά και σαν χρονογράφοι της εποχής τους.

Ανθρωποι του θεάματος

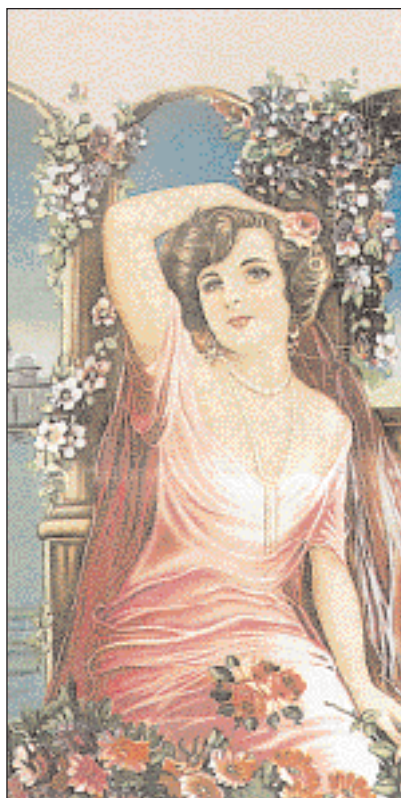
Με την Καλλιθέα, που παλιότερα –μέχρι τη δεκαετία του '60 κυρίως, αλλά κατά περιόδους και τη δεκαετία του '70– διατηρούσε και θεατρικές σκηνές, σχετίζονται και κάποιοι από τους ανθρώπους του θεάματος που υπήρξαν ή είναι Καλλιθεάτες και προσείλκυσαν τα φώτα της επικαιρότητας απάνω τους. Ανάμεσά τους διακρίνεται ο σημαντικός σκηνοθέτης του θεάτρου και συγγραφέας Σωκράτης Καραντινός (1906-1979). Εξάλλου προκειμένου για τον χώρο του Θεάτρου Σκιών από πολύ παλιά μαρτυρούνται στην Καλλιθέα παραστάσεις Καραγκιοζοπαίκτης, όπως π.χ. και τους κλασικούς Εάνθο και Μόλλα. Για δεκάξι καλοκαίρια μέχρι και το 1969 εξ άλλου διατήρησε σε μόνιμη βάση υπαίθριο θέατρο Καραγκιοζοζωνά στην Αγ. Βαρβάρα ο πολύ γνωστός Παναγιώτης Μιχόπουλος. Το ειδικό μουσικό πάλλο, τέλος, στις Τζιτζιφιές και στη λεωφόρο Συγγρού, που φιλοξένησε στη χρυσή εποχή του αυτό που σήμερα λέμε ρεμπέτικο και τότε επισήμως «λαϊκό» τραγούδι, δημιούργησε και μια ειδική σχετική ατμόσφαιρα. Στο πλαίσιο της στην ευρύτερη περιοχή Καλλιθέας δούλεψαν σχεδόν όλα τα μεγάλα ονόματα και έζησαν για μεγαλύτερο ή μικρότερο διάστημα μεταξύ των άλλων ο Γιάννης Παπαϊωάννου, ο πολυγραφώτατος Χρήστος Κολοκοτρώνης, ο συνθέτης της «Νυχτερίδας» Μπαγιαντέρας και ο νεότερος Ακας Πάνου.

Τα λίγα, αλλά αντιπροσωπευτικά πρόσωπα από όλους τους τομείς της πνευματικής δημιουργίας που αναφέρθηκαν παραπάνω κάνουν φανερό ότι ο χαρακτηρισμός για την Καλλιθέα «Μοναρχία των Αθηνών» δεν είναι τόσο υπερβολικός και μεγαλόστομος όσο εκ πρώτης όψεως φαίνεται. Αντίθετα θα πρέπει να ήταν σε αρμονία και με το γενικότερο ύφος του μεσοπολέμου που τον δημιούργησε, αλλά και με τον αριθμό και το είδος των ανθρώπων που η παρουσία τους στην Καλλιθέα τον προκάλεσε: συμβατικοί ή καινοτόμοι, λόγιοι ή λαϊκοί, λιγότερο ή περισσότερο βοηθήμες από τους Παρισινούς συναδέλφους τους, ασφαλώς ήταν υπαίτιοι για κάποια ανάλογη ατμόσφαιρα. ❀

Σημείωση «Επίτ Ημερών»: Ευχαριστίες οφείλουμε στην κ. **Αγγελική Παπαδοπούλου** για τη συμβολή της στο αφιέρωμα

▲ Σε τρεις εκδοχές το σπίτι της Καλλιθέας που ήταν για πέντε χρόνια (1962-67) ατελιέ τριών γνωστών σήμερα ζωγράφων: Βασίλη Σπεράντζα, Νίκου Στεφάνου, Αλέκου Φασιανού. Πρόκειται για το σπίτι του ζωγράφου Οδ. Φωκά που το άφησε κληροδότημα στην Εθνική Πινακοθήκη και το νοίκιαζε, αρχικά ο ζωγράφος και αρχιτέκτονας Αντώνης Κέπειζης και μέχρι το 1967 οι τρεις νεαροί τότε, ζωγράφοι. Από εδώ ξεκίνησαν οι ποδηλάτες του Φασιανού, οι περιπαθείς γυμνές γυναίκες του Σπεράντζα και τα μεταβιομηχανικά τοπία του Στεφάνου. Με αφορμή τη συμβίωση και τις καλλιτεχνικές αναζητήσεις της εποχής πραγματοποιήθηκε πέρνοι σχετική έκθεση: «Το Ατελιέ της Καλλιθέας», στην Ανδρο. Οι φωτογραφίες αναδημοσιεύονται από τον κατάλογο της έκθεσης.

▲ Δύο από τις τρεις Χάρτες. Λιθογραφία με 12 χρώματα (52x72 εκ.), τυπώθηκε στον «Φοίνικα» το 1944.

Το Λιθογραφείο του «Φοίνικα»

Η ΙΣΤΟΡΙΑ σε συντομία του «Φοίνικα» είναι η εξής: Το λιθογραφείο βρισκόταν στου Χαροκόπου, στην οδό Ανακρέοντος 7. Επανε- ένα ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο, διώροφο ιδιωτικό κτίριο, πολλές χιλιάδες τετραγωνικά, με τεράστιους χώρους, αίθουσες γραφείων, τμήματα ατελιέ, τμήματα μεταφορείων, μεγάλες αποθήκες, αίθουσες μηχανών, πλήρη κυτιοποιία και βιβλιοδεσία, μηχανήματα κοπής και κατασκευής κουτιών, πλήρες συγκρότημα κατασκευής τετραδίων, το μοναδικό για την εποχή του, το μεγαλύτερο. Ενα τεράστιο εργοστάσιο που θα το ζήλευαν και σήμερα πολλά από αυτά που υπάρχουν. Ενα συγκρότημα διαμάντι για την εποχή του, με πλήρη παραγωγικότητα, έδινε δουλειά σε περισσότερους από 200 ανθρώπους. Τα εργοστάσια ανήκαν, πριν από τον Πόλεμο, στον Κ. Π. Καρύδη. Απ' αυτόν το αγόρασαν οι Εβραίοι (Σεζάν και Μπενβενίστε) και οργάνωσαν αυτό τον λιθογραφικό κολοσσό. Οι Εβραίοι, μετά τον Πόλεμο, έφτιαξαν ένα εργοστάσιο μεγάλων προδιαγραφών, το στελέκωσαν με τους καλύτερους, για την εποχή, τεχνίτες. Οι περισσότεροι προέρχονταν από το εργοστάσιο «Ασπώτη», τους έφεραν όλους από την Κέρκυρα. Αρχίζαν να κτιζούν σιγά σιγά την επιχείρηση, παντρεύοντας τα παλιά με τα καινούργια συστήματα. Οι περισσότεροι τεχνίτες ήταν Κερκυραίοι καλλιτέχνες, άνθρωποι με ευαισθησία, τεχνικές ικανότητες και όρεξη για δουλειά.

Ο «Φοίνικας» στην άνησσή του χρησιμοποιούσε σε μόνιμη βάση 200 και πλέον τεχνίτες και εργάτες, ήταν αυτό-

νομη κάθετη επιχείρηση, μονάδα που δεν εξαρτιόταν από κανέναν. Ασχολιόταν κυρίως με τα κουτιά σιγαρέτων, βασική δουλειά τα τετράδια, στη συνέχεια τα περιοδικά, οι αφίσες, τα γραμματόσημα, κυρίως οι αγιογραφίες. Ήταν το μοναδικό εργοστάσιο με συσκευασία, υπήρξε, συγχρόνως, η Μεγάλη Σχολή, ασχολήθηκε με όλα τα είδη της λιθογραφίας. Οσοι έβγαλαν το σχολείο, έχουν να λένε πολλά. Ο «Φοίνικας», σε αντίθεση με σήμερα στον κλάδο μας, ήταν ένα εργοστάσιο συγκροτημένο, ένα βαλκανικό μεγάλο συγκρότημα, με τμήματα μελέτης και επεξεργασίας, με συστήματα παραγωγής, στατιστικούς πίνακες, δελτία πορείας εργασιών για κάθε στάδιο δουλειάς, αναφορά στα υλικά που χρησιμοποιούνταν, μελέτες κόστους εργασίας. Ήταν ένα εργοστάσιο υψηλών προδιαγραφών με μεγάλες για την εποχή του φιλοδοξίες. Εγινε το πρώτο για την εποχή του, έγραψε ιστορία, σε μερικά χρονικά διαστήματα ήταν το πρώτο λιθογραφείο της Ελλάδας. Σε εκείνο που ήταν ανυπέρβλητο και πέτυχε, ήταν που έβγαλε τους καλύτερους μαστόρους, έφτιαξε σωστούς ανθρώπους, μεγαλούργησε, κατά διαστήματα. Ομως έκανε τον κύκλο του, όπως όλα. Ηρθε κάποτε το τέλος του, όπως γίνεται συνήθως, ύστερα από πολλές συγκυρίες –δεν θέλω να τις σχολιάσω–, και έκλεισε γύρω στα 1963.

Τάκης Βουλγαριδής

Σημείωση των «Επτά Ημερών»: Αναδημοσίευση από το αυτοβιογραφικό βιβλίο του «Λιθογραφία, η ζωή μου», εκδ. Γραφεμπο- ρική, 2001.